

ELSŐ RÉSZ:

A TAJGETOSZTÓL... Kultúrtörténeti és antropológiai megközelítések

Köszönet:

BKE-hallgatók 1998-2000 és külön köszönet illeti Géring Zsuzsannát a kézirat egy részének korábbi változatához fűzött kritikai észrevételeiért.

az ELTE Bárczi ... Könyvtárának munkatársai,

1.1. HONNAN ERED A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ EMBERREL SZEMBENI ELŐÍTÉLET? ¹

Történeti vázlatok

„Megfigyeltem, hogy akiknek így előre áll az ajkuk, azok is gonoszak, mint a törpék és a nyomorékok.”
(*Egyik hajléktalan ember a másikkal; Budapesten, a 2-es villamoson, 1999. március 17-én*)

Nem ígérhetjük Olvasónknak, hogy e fejezet elolvasása után megnyugtató és végleges válaszokkal rendelkezik majd az előítélet eredetére vonatkozóan. Nem ígérhetjük, hiszen nekünk magunknak sincsenek ilyenek. Már annak is örülünk, ha a jövőben jobban figyel magára és másokra, ha eltöpreng, s ha tovább kérdez, vagy, ha saját magatartását és előítéleteit górcső alá veszi.

Az emberi történelem során az egyes korok és kultúrák meglehetősen változatossággal reagáltak a fogyatékosra, a sérültségre. De, ami ezzel némileg rokon: az öregségre, a súlyos betegségre is. Minden társadalmat szemléletesen jellemez a múltjához (öregék), a jelenéhez (például súlyos betegekhez, a fogyatékossgal élő emberekhez) meg a jövőjéhez (gyermek) fűződő viszonya. Ugyanez az állítás régebbi korokra és más, például nem modern és nem európai kultúrákra, sejtésünk szerint, ugyanígy igaz lehet. Az emberi fogyatékossg története több szálon fut, semmiképpen sem lineáris. Ebben a fejezetben arra törekszünk, hogy legalább néhány szálal megmutassunk belőle. A feladat hosszú távon annak rekonstruálása lesz majd, hogy milyen volt a fogyatékossgal élő emberek társadalmi státusza, milyen okokból váltak fogyatékossg, tudtak-e dolgozni, házasodni, született-e gyermekük, milyen mértékben voltak elválasztva a társadalomtól, mi történt a súlyosan sérült gyermekekkel, és így tovább. Amikor e kutatásokat kezdtük, alig-alig voltak ilyen tárgyú publikációk. Ma már többfelé dolgoznak ezeken a kérdéseken a világon, mégis generációk közös munkája kell hozzá, hogy a jelenleginél lényegesen tisztábban lássunk.

Ami legelőször szembetűnik még ma is, az a fogyatékossg-történeti szakirodalom szinte teljes hiánya. Hiszen vannak orvostörténeti anyagok, például a kitűnő Holländer munkái², vagy egy-két „képeskönyv”, de ezek orvostanhallgatóknak nyújtanak ismereteket betegségtípusokról, máskor pedig többé-kevésbé elrettentő képeket, reprodukciókat mutatnak be, gyakorta a szörnyülködést kiváltó látványért csupán, tehát társadalomtudományi elemzés, értelmezés nélkül. A kultúrába és korba ágyazott elemzések hiányoznak így legjobban, mert nem ismerjük meg sem az adott kultúrában élő, adott korban élt sérült emberek mindennapi életét, sem pedig a társadalom tipikus reakcióit. Ráadásul úgyszólván mindig a *betegségre* és sosem a

¹ E rész Könczei 1994 egyes fejezeteinek minden ízében újragondolt, kiegészített, átdolgozott változata.

² Szilágyi János György hívta fel rájuk a figyelmemet.

fogyatékosagra – akadályozottságra és így tovább – vannak tekintettel. Pedig az igazi feladat ez lenne: rekonstruálni régi korokból, kultúrákból a fogyatékosággal élő ember valóságos körülményeit. Ebben a munkában az osztályharcos szemlélet valószínűleg kevésbé lehet segítségünkre – sem az alkalmanként militáns marxi, sem pedig a talán valamelyest cizelláltabb másik változatában: Foucault 2000A, 230-233. –, de a mindennapi gondolkodásban is oly gyakori spekulációk (spiralitás, ismétlődés a történelemben stb.) sem sokkal inkább.

Két elv lesz különösen fontos vázlatos történeti áttekintésünk során: az egyik az asszirológus *Leo Oppenheim* (1977, 373–374.) gondolata: olyan szemléletre van szükség, amely „a múlt eredményeit a maguk körülményei között ítéli meg, és nem akarja mindenáron belegyömöszölni azokat egy mindent átfogó fejlődési skémába”. A másik pedig a bibliakutató *Herman Gunkel*, eredetileg *szövegekkel* kapcsolatos megjegyzése: minden tényt és korabeli megállapítást életbe ágyazva (*Sitz im Leben*) kell elhelyezni. Úgy tűnik tehát, hogy ha egy korhoz vagy kultúrához nem a saját értékeivel és mércéjével, hanem saját előítéleteinkkel közeledünk, vajmi keveset fogunk megérteni belőle. Jó lenne hát, ha sikerülne az egyes, vázlatosan érintett korok fogyatékosággal élő emberének helyzetét, még ha kezdetleges szinten is, de mégis abban a formában felidézni, amint az a mindennapok valóságában megjelenhetett. A feladat kétségkívül igen nehéz. Nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy ezzel a kutatásnak még mindig csak az elején, az első lépések megtételénél járunk.

A fogyatékoság testi vagy szellemi természetű lehet. Az ilyen emberhez fűződő közösségi-társadalmi viszony egyik kétségkívül meghatározó tényezője az a kép, melyet kora az emberi testről, szellemről alkotott. Szociológusok például kimutatták, hogy a testi megjelenés („hexisz”) könyörtelenül elhatárol egy társadalmi réteget a másiktól. De ugyanígy az emberi testről alkotott kép is szigorúan megkülönböztet korszakokat, kultúrákat egymástól. Ehhez a képhez minden esetben értékek fűződnek, melyek azonban nem feltétlenül etikaiak vagy esztétikaiak – pl. Rubens nőalakjai –, hanem gyakran egészen mások (egészség). Az értékek vizsgálata azért különösen fontos, mert tipikus szerepük az emberi viselkedés vezetése. Szemléletesen mutatja ezt a modern társadalmak esete. Ma az akadályozott ember ritkán élvez elismerést, megbecsülést. Ez a tény több további tényezővel együtt összefügg az uralkodó értékrend összetételével is. A modern társadalmak tagjai számára például – a média, a reklámok által is erősen sugalltan – kiemelkedő értékek az egészség, a fiatalság, a produktivitás, a függetlenség és a szépség. Az „ami szép, az jó is” sztereotípiája működik a társadalom tagjainak mindennapi gondolkodásában. Bár a következőkben még meg kell különböztetnünk *látható és nem látható fogyatékoságot*, annyi már itt, a tévedés különösebb veszélye nélkül leszögezhető, hogy az említett értékek nem kifejezetten kedveznek egy ritkán tökéletes egészségű, gyakran még csak nem is fiatal, többnyire nem produktív és nem független, ráadásul a köznapi értelemben általában nem is szép, vagy *másképpen szép* sérült ember respektusának.

A fogyatékoság problémája bizonyosan egyidős magával az emberrel, de mai, roppant szélesen elterjedt, súlyos formájában meglehetősen új keletű: egyfelől folyamatosan, lassan, másfelől mégis a 20. század közepétől vált világméretű problémává. A régi időkben a sérülten született, vagy fogyatékosá lett emberek általában viszonylag korán meghaltak. *George Morris Piersol* közismert fordulata szerint a modern medicina éveket adott az élet számára, most nagy és közös felelősség életet adni az évek számára. (Ez természetesen nemcsak az idősekre, hanem legalábbis azonos súllyal a nagyszámú fogyatékosággal élő emberre is vonatkozik.) Annál is inkább, mivel a modern kor igen változatos módokon *termeli* a fogyatékoságot. A nagyipari munka, a zsúfolt, veszélyes tömegközlekedés, az egészségtelen életmód, a nem megfelelő és túlzott gyógyszerfogyasztás, a hatalmas mennyiségű káros kémiai anyag bevitelének a

szervezetbe, a felfokozott stresszhatások, az erősen szennyezett környezet csak néhány a jellemző és roppant veszélyes, fogyatékoságot előidéző tényezők közül. Ennek megfelelően a rehabilitációs szemlélet is csak néhány évtizede terjedt el a világon.

Az állatvilágban a sérült egyed az esetek túlnyomó többségében pusztulásra ítéltetett, részben a természetes kiválasztódásnak nevezett folyamat eredményeként. Gyakran éppen ép társai pusztítják el. Az emberi társadalom különbsége az állatitól sok egyéb mellett ebben áll: az embert kultúrája, az általa felépített egészen komplex rendszer teszi képessé olyan társadalmi intézmények működtetésére, melyek folytán az állatok szintjén bekövetkező, említett következmények kikerülhetővé válnak. A fogyatékosággal élő emberrel szembeni előítélet végső, legtávolabbi forrása részben mégis feltehetően éppen ez az *atavisztikus, ősi ösztön, melynek hatása újra és újra, korról korra átüt a kultúra védőszövedékén*. Az előítélet keletkezésének egyik okát ebben az összefüggésben találtuk meg.

További, az előítélet keletkezése felé vivő megfigyelés, hogy a fogyatékoság maga – minden általunk vizsgált történeti korban és a kultúrák zömében – egészen mélyen összekapcsolódott a *transzcendenciával*: az emberek, a különféle népek a történelemelőtti koroktól kezdődően egészen a mai, modernnek nevezett időkig úgy vélték, hogy eredete valahol a látható, tapasztalható világon túl van. Az ember úgy van a sérülten születéssel, a fogyatékosá válással, mint a *halállal*: nehezen képes elfogadni, hogy lehetséges, s ha lehetőségességét *létezéséből* látja is, nem képes értelmezni, hogy miféle okok idézik elő.

Az előítélet forrásvidékén ott találjuk a mai időben sokak által számottevő magyarázóerővel felruházott és nagyra értékelt, mások által átkozott *másságot* is, mely gyakran szemmel láthatóan, máskor viszont láthatatlan módon jelzi a fogyatékosággal élő és a nem fogyatékosággal élő ember közötti különbséget.

A rehabilitáció és a fogyatékoság történeti és kultúrantropológiai vizsgálata ma még gyerekcipőben jár.³ Jószerével szakirodalma is alig van, így valóban csak nagyon óvatosan lehet néhány eredményt elővételezni most. Bár a kutatások által még mindig nem megfelelően igazolt, mégis megkockáztatható, hogy *maga a kultúra*, tehát a nagy humán kultúrák, mint például a régi zsidó tradíció, az ógörög hagyomány, az óegyiptomi kultúra vagy a kereszténység – és így tovább – *nem diszkriminálnak*.

S, ha ez így van, akkor a fogyatékosággal élő emberrel kapcsolatos előítéletek nem a nagy kultúrákból erednek, hanem atavisztikus, ősi ösztönök, pogány babonák, vallásos balhiedelmek és a fogyatékosággal élő ember mássága folytán az egyes nagy kultúrák *dominanciája mellett*, ezekkel való kölcsönhatásban termelődnek és születnek újjá. Kultúrhistoriai vizsgálódásaink rövid, előzetes összefoglalója eddig tart, a részleteket a következő oldalak tartalmazzák.

A történeti példák.

Ezek sorát a *Mezopotámiából* ránk maradt ékírásos táblák tanúságával kezdjük. Itt érhetjük először tetten az imént említett, egészen alapvető összefüggést: azt, hogy a sérültség,

³ A múlt század nyolcvanas éveitől a publikációk száma megnőtt. Említhetőek például akár a Yale Egyetem kutatójának, *Nora Groce*-nak a publikációi, pl.: Groce 1985; ill. Ingstad – White 1995, Garland 1995, vagy Connors – Donnellan 1993, ill. Gwaltney 1970.

fogyatékoság az emberi és társadalmi tudatban a legmélyebben kapcsolódik egybe a transzcendencia keresésével. A társadalom tagjainak a fogyatékosággal élő emberhez való viszonyáról, az akadályozott embernek a közösségben elfoglalt helyéről igen keveset tudunk meg belőlük. Az egyetlen nyom talán csak az, hogy nemcsak olajból és füstből, hanem „torzszülöttekből” is jósoltak. Prognosztikus ómeneknek, azaz a jövőre vonatkozó előrejelzést lehetővé tevő jeleknek tulajdonították létezésüket, túlvilági erők hatását sejtve bennük. Ha a fogyatékoságra racionális, evilági magyarázat nem adódott, valamiféle nem evilágit kerestek reá. Ha a fogyatékoság túlvilági eredetű, akkor valóban alkalmasnak tűnik arra, amire az evilági gondolkodás általában képtelen: hogy megláttassa a jövőt.

A veleszületett vagy szerzett fogyatékoságot okozó isteni büntetés motívuma nem csupán a mezopotámiaiban, hanem számos egy- és többisten-hívő kultúrában megtalálható. A mintegy 350 esztendővel ezelőtt Európa-szerte ismert szakíró, *Ulisse⁴ Aldrovandi* így vélekedik: „A monstrumok [azaz a súlyos fizikai fogyatékosággal, kifejezetten torz alakokkal született csecsemők – K. Gy.] Isten intései, hogy elkerüljük a bűnöket, vagy legalább bűnbánóan megtérjünk Hozzá.” Aldrovandi másutt a fogyatékoságtól való megszabadulás lehetőségét is transzcendens erőktől reméli: „A mi korunkban azonban a mindenható Isten kegyelme elküldte nekünk egyszülött Fiát, hogy vérével megváltsa az emberi nemet, s azóta minden gonosz szellem eltűnt” (vö.: Czeizel – Sibelka 1986). Bár valóban így lenne! Mindenesetre az egyes korokban jól megfér a felfogás a természet hibás működésének, a vak véletlen játékának hangsúlyozásával. Sajátos módon, s bizonyos hangsúlyeltolódásokkal, de így van ez még ma is.

1.1.1. A régi zsidó társadalom

„A levéltárak porában és a múzeumok csendjében is az élő embert kell keresni” (Marc Bloch)

A régi zsidóság életének egyik legjelentősebb dokumentuma a *Tóra*. Az öt könyv az áldozatokkal kapcsolatban nemcsak azt rögzíti alapvető szabályként, hogy csak hibátlan állat áldozható (Leviticus 22, 21.). Ennél sokkal többről van szó a papok kötelességei között: „Senki... akin hiba van, ne közeledjék bemutatni Isten kenyerét... vak ember vagy sánta, vagy csonka, vagy hosszú tagú, vagy az, akinek lába törött, vagy keze törött, vagy púpos, vagy törpe...” (Leviticus 21, 17–20.). A szöveg további részei más szigorú tisztasági megköveteléseket is tartalmaznak. Súlyos regula alá esik a kor egyik elterjedt betegségétől fogyatékosá válnak ember: *a poklos, a leprás*. Ha valakinek leprás volta beigazolódott, akkor ezt rágalmozásért, mások megszólásáért kapott „gondviselészerű büntetésnek” tartották, a fertőzöttet tisztátalannak jelentették ki, és a táboron kívül kellett élnie. Esetleges meggyógyulása után „formálisan újra fel kellett szentelnie magát Isten szolgálatára” (Hertz 1939, 115.), és visszatérhetett a közösségbe.

A kérdés ezek után már csak az, hogy – úgy van-e, amint dr. Borsay János, az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet egykori igazgatója, a neves orvosprofesszor magyarázgatta népes gyógypedagógus-hallgatóságának néhány évvel ezelőtt – a fogyatékosággal élő ember megvetése, a vele szembeni súlyos előítéletek voltak-e, amelyek miatt elszigetelték őt, és kizárták a közösség életéből. Vajon valóban a zsidóságtól eredeztethető a sérült emberekkel szembeni előítélet? *A válasz egyértelmű: nem*. S, hogy miért nem? Vegyünk sorba a korabeli

⁴ A keresztnév helyesírásának korrekcióját kötetünk egyik lektora, dr. Vekerdi László javaslata alapján végeztük el.

zsidó nép reális szemléletét, attitűdjét kiformaló szövegek közül néhányat. Az elsőt mindjárt a zsoltárokból:

„Boldog, aki gondol a szűkölködőre és a szegényre,
az Úr megmenti majd a csapás napján.”

(Zsolt. 41,2)

Ez a mondat kultúránk, a zsidó-keresztény kultúra hajnalán megfogalmaz egy – a forrás természetéből adódóan részben transzcendens irányultságú – szabályt. Ez a szabály fontos, mivel zsinórmértékként működött, és, ha a modern időkben talán korlátozottabban is, működik ma is. Említést érdemel, hogy a transzcendens összefüggés és a parancs-jelleg mellett a szöveg *rejtetten* tartalmazza azt a további jelentést is, hogy a fogyatékossgal élő, a társadalom peremére szorult, kirekesztett, nehéz sorsú személynek is joga van⁵ arra, hogy a társadalom többi tagjával azonosan *emberi életet* élhessen. Így adódik a segítségnyújtás „kötelezettségének” alapja.

Egy következő példáért a Levitikák könyvéhez fordulunk:

„Ne átkozd a némát és ne tégy akadályt a vak útjába, hanem féld Istenedet”

(Lev. 19, 14).

A kijelentés a maga közvetlen és széles szövegkörnyezetében és pozitív parancs-tartalmával egyfelől ismét transzcendens értelmű. A második tagmondat másfelől negatív formájú parancs, tiltás: ne tégy így, hanem tégy amúgy. A vak útjába történő akadály-tevés nem más, mint az ő fogyatékossguknak kevésbé értelmes, mint inkább gonosz kihasználása. A néma átkozása utalás arra a korabeli, de a köztes történelmi időben és a modern társadalmak egyes rétegeiben is meglehetősen elterjedt hiedelemre, amely szerint a némaság (a kommunikáció súlyos korlátozottsága, de a sérülten születés, vagy egyéb fogyatékossgok is) *a bűn következményei*. Ha a némaság a bűn következménye lenne, isteni büntetés eredménye, akkor sajátos, de logikus következtetésként adódhatna, hogy az ilyen ember „rászolgált” az átokra.

Ám, ha profán módon kívánjuk elemezni ezt a szövegrészt, akkor az összetett mondat második részétől el kell tekintenünk. Mit jelent hát az első tagmondat? Egyszerűen ennyit: a néma, a vak embernek is *joga van* ahhoz, hogy a társadalomban annak többi tagjával azonos módon éljen, s hogy *fogyatékossga miatt ne érje hátrányos megkülönböztetés*.⁶

Más megközelítésből nézve számos egyéb érv is rendelkezésre áll. A korabeli zsidóságnak a tisztasághoz, tisztuláshoz, egészséghez és a fogyatékossg különböző fajtáihoz fűződő viszonyának két klasszikus magyarázata a „*higiénikus*” és a „*levitikus*” értelmezés. Az első szerint Mózes öt könyvében *a tisztátalanság forrásai elsősorban testi természetűek*, így az ezektől való megszabadulás is *fertőtlenítés* útján történhet. Az olyan eset is igen gyakori, amikor a tisztátalanság bizonyos várakozási, tisztulási idő után magától elmúlik. A másik, a levitikus – tisztán vallási – magyarázat szerint azonban az előzővel szemben nem a higiéné, hanem a

⁵ Ez a személy joga, az angolban *right to*.

⁶ Vö. pl. az Európai Unió Amszterdami szerződése – új számozás szerinti –, a fogyatékossggal élő személyek negatív diszkriminációjának tilalmát rögzítő 13. cikkelyével!

szentségre nevelés a nagyszámú étel szabály felsorolásának és zsinórmértékké tételének célja. Így döntően fontos kikötés lett, hogy a legszentebbhez, a legtökéletesebbhez és annak dolgaihoz csak – az úgymond – *hibátlan* ember közeledhet. Ezt a megfontolást támasztja alá az a tény is, hogy a törvények legnagyobb többsége a szentélyhez és az ahhoz szorosan kötődő dolgokhoz fűződött.

Van azonban egy kétségkívül sorsdöntő szempont, amely mindkét magyarázatot érvényesnek mutatja: ez pedig nem kevés: *a fennmaradás, a létben maradás elemi szükséglete*. Bizonyos, hogy a higiénikus és a levitikus szemlélet valóra váltása egyaránt szolgálta egy kis nép idegen miliőben való életben maradását (küzdelem a fertőző betegségek ellen) és – ennek szerves részeként – önazonosságának, identitásának megőrzését. Ezt szolgálta az egyistenhit, a *Szentnek*, a *szentségnek* a védelme mellett a vegyes házasságnak és a más népekkel történő keveredésnek a tilalma is. A brit birodalom egykori főrabbi, a bibliakutató, *J. H. Hertz* szerint a *Leviticus* első tíz fejezetének a fizikai életet érintő – itt a dolog természete folytán csak kicsiny töredékében ismertetett – szabályait az „ép testben ép lélek” szemlélet ideálja hatja át, s ezért értékük örök.⁷

1.2. Az ókori Egyiptom

Az óegyiptomi kor a törpe növésű emberekkel kapcsolatban nyújtja a leginkább figyelemreméltó példákat. A törpeábrázolások közül kiemelkedik a *Táncoló törpék* szoborcsoport, a XII. dinasztia idejéből, az i.e. XX. századból. Közülük három törpét a Kairói Múzeumban őriznek, egy negyedik – valószínűsítetten – „testvérük” pedig New Yorkba, a Metropolitan Múzeumba került. A négy apró figura eredetileg valószínűleg valamiféle gyermekek, vagy felnőttek számára készített játék volt: ha mozgatták mögöttük a hátteret, maguk is mozogni, táncolni látszottak.

A *törpe Khnumhotep portréja* másik példánk az i.e. XXII–XXI. századból, a VI. dinasztia uralkodásának idejéből. Sokat nem tudunk róla: rabszolga-felvigyázó lehetett, hosszú szoknyát visel, de parókát nem, nyitott tenyere és beszédes tekintete, szinte szóra nyíló ajka sajátos külsőt kölcsönöz neki.

Erősen eltér azonban az említettektől *Szeneb, a törpe*, akit családja körében láthatunk. Ő maga egy hatalmas kőtömbön törökülésben – a jól ismert írnoktartásban – ül felesége mellett, előttük két apró, de nem törpenövés szerinti testarányú gyermekük áll. (Ezt a szoborcsoportot, akár az előbb említett szobrot, szintén Kairóban láthatjuk.) A család szobra az i.e. XXIII. századból

⁷ Megjegyzést érdemel még két összefüggés.

Az egyik az, hogy az Ortodox Egyház (görögkeletinek is nevezik) papi gyakorlatában van egybeesés a *Tóra* szabályaival. Az Apostoli Kánonban találjuk, még az őskeresztény hagyományban, az első Egyetemes Zsinat előtt elfogadott 77-es kánon: „Ha valaki egyik szemét elveszítette, vagy egyik lábára sántít, minden más tekintetben viszont eleget tud tenni a püspöki hivatalnak, akkor felszentelhető (ordinálható), mivel nem a testi hiba gyalázza meg az embert, hanem a lélek bepiszkolódása.” És a 78-as kánon szerint: „Ámde, ha a férfi siket vagy vak, ne legyen püspök belőle, nem mintha megbecstelenített lenne, hanem mert az Egyház érdekei nem szenvedhetnek csorbát.” (Plumlee 1979, 124.). Az összefüggés tisztázásában nyújtott segítségéért dr. Berki Feriz urat illeti köszönet.

A másik: a qumráni közösség irataiban több alkalommal van utalás fogyatékosághoz kapcsolódó összefüggésekre (ilyenek pl.: a bolondságot, gyengeelméjűséget jelentő *petaim* szó használata; itt-ott a leprára történő utalások, vagy az, hogy fizikai fogyatékosággal élők nem mehettek háborúba), de ezek egyike sem ad alkalmat mélyebb elemzésre (Amuszin 1986, 145-150).

való, és Szeneb saját sírboltjából, Gízából került elő. Ez az ember nemcsak szociális rehabilitációs szempontból méltó figyelmünkre, hiszen – mai látásmódunk szerint – meglehetősen súlyos fogyatékkal nőtt, és gyermekeket is nemzett, hanem foglalkozási rehabilitációs szempontból is. Ugyanis a fáraó hatalmas textilüzemének feje volt, fontos és elismert személyiség korának társadalmában, aki számos címet is viselt, feleségét pedig a „hercegnő” megszólítás illette meg. Képzőművészeti szempontból a szoborcsoport külön érdekessége, hogy nemcsak a családi ábrázolás volt igen ritka az óegyiptomi korban, hanem az is, hogy az egész műalkotás eltér a kifejezetten szép testek ábrázolásának a korban elterjedt tradíciójától. A leginkább eredeti elem azonban kétségtelenül a két felnőtt kissé félrefordított fejtartása, s az asszony mosolya – a régi egyiptomi művészetben szinte teljesen egyedülállóan – a családi szobor-együttes tagjai közötti meleg, intim kapcsolatot mutatja.

A fáraó szolgálatában álló legkülönbözőbb szolgálók, tisztviselők közül kiemelkedő törpéket – jelen tudásunk szerint – hitelesen ábrázolta az egyiptomi képzőművészet. Közülük mindenképpen kiemelkedik az említett Szeneb, aki nem csupán hűségéért kapott különféle ajándékokat az uralkodótól. A sírboltban talált ábrázolás oka elsősorban az, hogy „ka-lelke” megtettesüljön a szoborban. Az említettekén túl kiemelendő vele kapcsolatban még az is, hogy nem csupán az udvari szövötműhely főnökeként működött, hanem Kheopsz és Dzsedefré fáraók piramisainak papi rangját is viselte (Kákósy-Varga 1970, 220.)⁸. Az ábrázolóművész hiteles képet alkotott róla. Kákósy elbeszéli, hogy Szeneb egyik többletjoga volt az is, hogy hordszékekben közlekedett. Igen jelentős, számos gazdag arisztokratánál is tetemesebb vagyona volt. Sírfeliratai szerint 10.027 bikája, 10.000 tehene, 12.017 számarcsödöre, 10.200 számarkancája, 10.205 kosa és 10.103 nőtényjuha volt.

Mindemellett van itt egy egészen sajátos, egészen egyedi mozzanat. Szeneb karrierjét, magas méltóságát ugyanis feltehetően nem egyedül mesterségbeli tudása, vagy kiváló szervezői, irányítói képességei révén érthette el. Valószínűsíthető, hogy szerepet játszottak vele kapcsolatban pozitív irányú „előítéletek” is: éppen apró termete miatt. Hiszen voltak az egyiptomi népnek külsőre talán nem mindig vonzó, többségükben mégis egyértelműen pozitív szerepet játszó törpe istenei. Rögtön először ott van *Ptah*, akinek a források szerint szintén „lehetett törpe alakja”. Ő Memphisz antropomorf ős-főistene, aki a világot teremtette, és tőle indult minden fejlődés. Számos ábrázolás szerint magát a Napot is ő irányítja. Múmiászerűen ábrázolták, szorosan beburkolt testtel. A művészetek teremtő isteneként és a kézművesek nagy pártfogójaként tisztelték. Jellemző, hogy így is nevezik: „Ptah-Héphasztosz”. (Héphasztosz szerepét lásd a következő alfejezetben.)

Ugyanakkor „Ptah köréhez sorolták a főként amulettként előforduló törpe pataikoszokat, ...veszélyes állatok ellen reméltek védelmet tőlük” (Kákósy 1979, 322.). A pataikoszok amulett jellegére utal az is, hogy a főníciaiak ilyen kis szobrokat tűztek három evezősoros hajóik orrára (Hérodotosz III. 37.) Effajta ábrázolásokat bőséggel találhatunk nagyobb múzeumok ókori gyűjteményében.

De – a Ptahnál alacsonyabb rangú – *Bész* isten is törpe volt. Némileg ijesztő, bár gyakran humoros, karikírozott, torz külsejű alak, rövid, görbe lábakkal és állati fülekkel; ritkán farkkal jelenik meg az ábrázolásokon. Védőistenség ő is, aki távol tartja a gonosz erőket, mérges kígyókat, krokodilokat – krokodilfejen állva is ábrázolták –, vigyázza az alvók álmát és a szülő nők egészségét.

⁸ Kákósy és Varga 1970-ben „nyomorék”-nak nevezik még őt. Valószínűsíthető, hogy ma már nem tennék.

A bemutatott okokból úgy tűnik tehát, hogy az óegyiptomi kultúrában a törpék kiemelkedő szerepet töltek be. Ezt látszik igazolni II. Pepi fáraó levele is. A levelet lelkesedésében írta, mivel egyik expedíciójáról törpe növésű embert hozott magával:

„ismeretessé vált leveled tartalma, melyet a királynak a palotába küldtél, hogy híru adjad, hogy békén megjöttél Jamból, azzal a sereggel, mely veled volt. Azt közlöd – mondod – e leveledben, hogy mindenféle kiváló ajándékokat hoztál, amelyeket Hathor, Imemaau úrnője ad Felső- és Alsó- Egyiptom királya Noferkaré kája részére, aki örökkön-örökké éljen. Azt mondod ebben a leveledben, hogy egy törpét hoztál magaddal, egy isteni táncost, a Fény-föld lakóinak országából, ahhoz a törpéhez hasonlót, akit az istenek kincstárnoka Baurdsed hozott Isszi király idejében. Te azt mondtad öfelségének, nekem: Még sohasem hozott ehhez hasonlót, aki Jamban volt... Hozd magaddal a törpét, akit élve... idehoztál, istenek táncaira, a szív öröme és Felső- és Alsó Egyiptom uralkodója, Noferkaré, aki örökké él szórakozására... Én felségem kívánja látni a törpét, jobban, mint a bányák és Punt ajándékait.”⁹ (Kákosy-Varga 1970, 121-122.)

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy az ókori Egyiptom népe a törpe növésű embert egyáltalán nem vásári mulattató figuraként „tisztelte”, mint azt annyi más kultúrában tették, sokkalta inkább pozitív tulajdonságokat társítottak hozzá. Emberieket és istenieket. Mindez nagyban hozzájárulhatott Szeneb eredményes – modern szóval – szociális és foglalkozási rehabilitációjához.

1.1.3. A görögök

Az antik görög világ ideáljai között első helyen szerepelt az egészség és az épség. Az ember egészsége talán az értékhierarchia csúcsán helyezkedett el. Mindennapi életükben, gondolkodásukban nem vált szét élesen a test és a lélek egészsége. Az emberi ideálhoz a testi-lelki kiegyensúlyozottság, épség éppúgy hozzátartozott, mint a harmónia vagy a szépség. (Figyelem: itt valóban magukról az ideálokról van szó, nem pedig arról, hogy az idős Szókratész diszkoszvetésben vagy futásban, esetleg akár külső, fizikai szépségben fölvehette volna a versenyt a legjobb atlétákkal, vagy hogy azok szellemi párbajban legyőzték volna őt.)

Van a régi görög kultúrának egy nevezetes eszménye, amely párba, sőt akár szembe is állítható az „ép testben ép lélek” maximájával, ez pedig a *kalokagathia*. Maga a szó meglehetősen széles jelentésudvarú: eredetileg „tökéletes férfiút” jelentett (Arisztotelész: *Politika* 1293b), később morális értelemben „tökéletes jellemet” (pl. Arisztotelész: *Nagy etika* 1207b). Platónnál is gyakran előfordul – *kalósz kai kagathósz* – több jelentésárnyalatban. Lényegét tekintve nemességről, igazlelkűségről, derékségről van itt szó. Más felfogásban – Nissotis 1980 – az egész ember egész voltát, a test és a lélek egymásnak megfelelését, sőt nemességét is kiolvashatjuk belőle.

Ami a görög ember mindennapjait illeti, korabeli képzőművészeti alkotások az életnek olyan eseményeit és helyzeteit is pontosan rögzítették – például egy bányászokat ábrázoló korinthoszi agyagtáblácska az i. e. VI. század első feléből, vagy a „gerendaprésben” dolgozók nehéz munkája korai görög vázaképeken –, melyek súlyos és maradandó fizikai sérülés, belső szervi elváltozás közvetlen lehetőségét hordozták magukban. Számos módja volt a fogyatékosá

⁹ Wessetzky Vilmos fordítása.

válásnak Hellászban a nehéz fizikai munkán kívül is, például a rengeteg, főként a perzsákkal folytatott háborúskodás. És ha sokat nem is, azt azért például biztosan tudjuk, hogy a csatában súlyos sérülést szenvedett harcost köztisztelet, közmegebecsülés övezte Spártában.

Hérodotosz is számos egyéb fogyatékoságról tesz említést. Maiandriosz türannosz testvére például elborult elmével él (III. 145), Zópürosz, Dareiosz hadvezére önmagát csonkítja meg hadicselből: orrát is, fülét is levágja (III. 154). Kroiszosz egyik gyermeke siketnéma (I. 38), egy korinthoszi, a *Labda nevű leány testi fogyatékosága miatt sokáig nem kap férjet magának*, később megszülető gyermeke, Küpszelosz azonban türannosz lesz (V. 92).

Sok férfit férfiasságától fosztanak meg, bosszú vagy „üzleti okok” folytán (pl. VI. 32). A csonkítás, különféle testrészek lemetszése – nemritkán asszonyoké is – gyakorta előforduló büntetésforma a korban, különösen a perzsák körében (VIII. 116, IX. 93, 112). A nagy számban előforduló példák közül talán mégis Hégészisztratosz a legsajátosabb, akinek a lakedaimóni fogságból történt megmenekülését Hérodotosz is és a sokat látott, harcedzett spártai harcosok is ámulattal vették tudomásul. Egyik lábát megvasalt kalodába zárták, de ő lábfejét levágva, szigorúan őrzött börtönén falat bontva gyalogszerrel menekült éjszaka, míg nappal az erdőben lapult. Így jutott célhoz a harmadik napon. Még a protéziskészítés egyik őspéldája is *Hégészisztratosz* nevéhez fűződik, mivel sebe begyógyultával mülábat faragtatott magának. Ezzel járkált, s fennhangon szidta a spártaiakat (IX. 37).

Számottevő eleme a fogyatékosággal élő emberhez fűződő viszonyoknak a kor görög kultúrájában, hogy a fizikai fogyatékoságot szinte sosem párosították automatikusan jellembelivel is. Párját ritkító kivétel ez alól Agriosz fia, az akháj Therszitész, a leghitványabb és legrútább harcos, akiről az *Iliász* egyáltalán megemlékezik. Hol saját serege vezéreit gúnyolja durván, hol meg Akhilleusz szerelmét teszi nevetség tárgyává¹⁰.

„...kész volt a királyokkal civakodni,
és csak azért, hogy az argoszi nép mind rajta nevessen.
Legrútább volt ő mind közt, aki Trója alá jött:
kancsal volt és sánta a fellábára, a válla
ferde, s a melle behorpadt volt, fejbúbja csücsökben
végződött, s tetején ritkás pihe szálai lengtek.
Őt mind közt Akhilleusz és Odüsszeusz útálta leginkább;
őket szokta gyalázni, de most ragyogó Agamemnónt
ócsárolta süvöltő hangon...”

(*Iliász* II. 214–222.)

Ha nem is görög példa, ideilleszkedő a világirodalomban is hasonlóképpen kivétel: Shakespeare III. Richárdjának figyelemre méltó részlete:

„... én aki nem játszani születtem,
Sem tetszelgő tükröknek udvarolni,
Kit durván véstek és szerelem fénye nélkül
S riszáló nimfák előtt nem feszíthet,
Kit megfosztottak minden szép aránytól
S a természet becsapott termetemmel,
Ki torzult, félig-kész, s idő előtt

¹⁰ Devecseri Gábor fordítása.

Küldtettem el e lélegző világba,
Bénán s idéltlenül, hogy a kutyák
Megugatnak, ha bicegek előttük –
Én ilyen fuvolázó békekorban
Nem is tudok egyébbel szórakozni,
Mint hogy a napon nézem árnyamat
És csúfságomat magam magyarázom:
Én, mivel nem játszhatom a szerelmest,
Hogy eltöltssem e csevegő időt –
Úgy döntöttem, hogy gazember leszek
S utálom e kor hiú gyönyörét.
(Shakespeare: *III. Richárd*; Vas István fordítása.)

A másik nagy történetírótól, *Plutarkhosztól* tudjuk, hogy Lükurgosz korában Spártában létezett egy hagyomány, amit modern nyelven egészen pontosan a *habilitáció* – azaz fogyatékosan született gyermekek intézményes segítése – ellentétéként fogalmazhatunk meg:

„Az újszülött csecsemővel apja nem rendelkezett, hanem karjába vette és elvitte a Leszkhé nevű helyre, ahol a törzsek vénei összegyülekeztek, és megvizsgálták a kisdedet. Ha egészséges alkatú és erőteljes csecsemő volt, utasították az apát, hogy nevelje fel, egyben pedig kijelöltek neki egyet a kilencezer spártai parcellából. De ha idéltlen vagy nyomorék volt, bedobták a Tajgetosz Apothetai nevű szakadékába – azzal a meggyőződéssel, hogy nem előnyös sem a gyermeknek, sem az államnak, ha egy születésétől kezdve gyenge és életképtelen ember életben marad. Ezért fürdették meg az asszonyok az újszülöttet borban és nem vízben, hogy kipróbálják szervezete állóképességét. Ha ugyanis epilepsziás vagy gyenge, beteges szervezetű volt a gyermek, görcsöt kapott az erős bortól, és elpusztult, de ha egészséges volt, még izmosabb lett.”
(*Lükurgosz*, 16. 1–3; Máthé Elek fordítása.)

E gyakorlatot egyébként Platón is említi – „...akik... csenevésznek születtek, egy megközelíthetetlen, titkos helyen annak rendje és módja szerint eltüntetik” (*Állam* 460c) –, de Arisztotelész sem helyteleníti: „...semmiféle korciszülöttet nem szabad fölnevelni...” (*Politika* 1335b).

Az *újszülött hasadékba dobását, vagy kitevését* megelőzte, hogy nyomban születése után bemutatták apjának, akinek megvolt a joga, hogy ne fogadja el őt. A nemzetség véneinek megmutatás különösen Spártában dívott. A kitevésnek, letaszításnak, azon túl, hogy régi korok elsőszülöttjei isteneknek áldozásával volt rokon – akárcsak más korokban és kultúrákban – itt is megvolt a közösség mindennapi megélhetését is védő funkciója. Hiszen gyakran megesett az is, hogy egy-egy háború kirobbanásának okai között ott szerepelt, hogy a népszaporulat következtében a felosztott föld darabjai, a kléroszok már nem voltak elegendők a rájuk utalt lakosság eltartására. Az újszülöttek kitevését, letaszítását annak ellenére gyakorolták, hogy (persze a különböző korokban különféle mértékben, de) a halott eltemetése a görög kultúra egyik kiemelkedően fontos vonása volt, gondoljunk például Szophoklész *Antigonéjára*. Az el nem temetés a legszörnyűbb büntetés: a temetetlen halott – öngyilkos, szentségtörő – lelke sosem talál nyugalomra, bolyong az idők végezetéig. Ebből a jelenségből, illetőleg a *kitevésből, a letaszításból* úgy tűnik, hogy a korabeli görög társadalom a sérült csecsemőt nem is tekintette igazán embernek.

Az iméntihez kapcsolódó összefüggés a homéroszi korban az általános félelem a halott visszatértétől. Ez alól kivétel volt, ha valakit elhamvasztottak, vagy holttestét erősen megcsonkították, vagy, ha „holttestét minden gyásztisztesség nélkül kivitték a

határra, tehát mintegy «kiüzték» (Mireaux 1962, 169.)

A kitevés, letaszítás – mint korábban említettük – a transzcendenciával, a túlvilági erőkkal, az istenekkel kapcsolatos. Jól mutatja ezt a bűnös, istenekkel szemben vétkes felnőtt büntetése. Őt olymódon szolgáltatják ki az isteneknek, hogy magas szikláról taszítják le, vagy föld alatti mély üregek, Hádész-szaják (Mireaux 1962, 191.) valamelyikébe dobják, esetleg magas tengerparti szirtekről lökik a mélybe. Lényegében egybevág ezzel James George Frazer megállapítása is, aki utal rá, hogy a spártaiak az áldozatot a Tajgetosz csúcsán mutatták be, „azon a csodálatosan szép hegyláncon, amely mögött minden este eltűnni látták a nagy fényt” (Frazer 1965, 54.). A régi görögök úgy hitték, Héliosz harci szekeret hajt az égen. Ezért áldoztak neki a Napot fő istenségként imádó rodosziak minden évben lovakat és harci szekereket, s hasonló okból a spártaiakon kívül más népek is. Az áldozat helye egybekapcsolódott az istenség eltűnésének helyével; a rodosziak áldozati adományait a tengerbe vetették.

Van egy hamisítatlan görög hős, a történetekben minduntalan felbukkanó alak, aki istent és embert egyaránt elkápráztat kezének utolérhetetlen kovácsmunkájával. Súlyos, veleszületett fizikai fogyatékosága ellenére is teljes értékű polgára a mitológiának: *Héphaisztosz*. Maga is isten, Héra gyermeke. De anyja, aki – a több különféle születési változat egyike szerint – *egymaga* szülte őt, akárcsak Zeusz Athénét, a világra jött gyermeket azonnal eltaszítja magától: *leveti* az Olümposzról (*Iliász* XVIII. 395–398.). Héphaisztosz kis híján odavész. Héra az Apollónhoz írt homéroszi himnuszban így mondja el a történeteket (*h. Ap.* 315–323.):

„Istenek és istennők mind, hallgassatok énrám,
mint kezd sérteni engem a fellegtorlaszoló Zeusz,
mert szeretőszívű feleségül vett maga mellé
és most nélkülem is megszülte a bagolyszemű Pallaszt,
boldog öröklétűek közt aki úgy kimagaslik;
míg, akit én szültem, nyomorék volt, minden örökké-
élők közt, a fiam, Héphaisztosz, torz vala lába;
szégyenem és csúfságom az égen, kit magam egykor
fogtam és messzehajítva a nagy tengerbe ledobtam.”
(Devecseri Gábor fordítása).

Más verzió is van, ez is igen emberi és rendkívül jellemző: egy *Apollodórosz* néven ismert szerző szerint büntetésből szenved el Héphaisztosz a nagy zuhanást az Olümposzról, s így a fogyatékosá válást is, mivel Zeusz – amiatt, hogy civódásukban nem az ő, hanem anyja, Héra oldalára állt hősünk – lehajítja őt (*Mitológia* 1.3.5.). Tehát, bár isten maga Héphaisztosz is, (fő)isteni büntetés következménye fogyatékosága! Lám, újabb példa rá, hogy a görög gondolkodásban is megtalálható az örök emberinek tűnő vonzódás a fogyatékoság isteni eredetű büntetésből való származtatására.

A gyermek Héphaisztosz *Kerényi Károly* – 1951, 105. – jellemzésében „születésétől fogva mindkét lábára sántított, mert talpa és lábujjai hátrafelé állottak, nem lehetett járni rajtuk, csak előre hengergetni az egész testet”. (Egy Caerében az i. e. VI. században készült vázaábrázolás egyébként jól láttatja ezt.) Az isteni kovácsról maga a nagy Homérosz így emlékezik meg az *Iliászban* (XVIII. 410–411. és 414–415.):

„...üllőjétől fölkelt nagysebtben az órjás
és bicegett, hitvány lábszárai lent karikáztak.
...majd pedig... a kezét letörölte szivaccsal,
és mellét, a bozontosat, és jóizmu nyakát is.”

(Devecseri Gábor fordítása).

Amikor asszonya, Aphrodité megcsalja Arésszel, a hadistennel, egy maga kovácsolta, láthatatlan láncsal ejti foglyul őket, és az isteneket dühödt keserőséggel hívja tanúul: „Jertek és lássátok, mi történik itt nevelésre és szégyenszemre! Hogy csúfolja meg minduntalan a becsületesemet, mert nyomorék vagyok... Aphrodité! A pusztító Arészt szereti, mert szép, és egyformák a lábai, míg én sántítok.” (Kerényi 1951, 52.) Héphaisztosz nem feltétlenül csupán azért invitálja az isteneket a házasságtörés színhelyére, mert maga ügyefogyott és nem tudja a dolgot csendben elrendezni. A homéroszi kor egyik fontos jogi intézménye rejlik tette mögött. A házasságtörésért, de a nemi erőszakért vagy a lopásért is akkor lehetett büntetést kieszközölni, ha az elkövetőt, lehetőleg tanúk jelenlétében, rajtacsípték.

Máskor azonban, amikor az istenek Zeusz és Héra súlyos civódása miatt erősen elkedvetlenednek, Héphaisztosz vidítja fel őket, önszántából vállalva a mókamester szerepét (*Iliász* 1. 597–600. – itt is Devecseri Gábor fordításában):

„...az égilakóknak mind töltötte az édes
nektárt, jobbrahaladt, meregette a nagy keverőből.
És ki nem oltódó nevetésre fakadtak a boldog
istenek ott, látván Héphaisztosz mint sűrög és fúj.”

Mindmegannyi tipikus fogyatékos-szerep és -helyzet! Ráadásul az olümposziak között ő az egyetlen, aki gyakran tölti napjait kemény kézműves munkával. Székei, asztalai nemcsak aranyból és ezüsből készültek. Lábuikkal gyakorta oda is tudtak menni, ahol szükség volt rájuk. Héphaisztosz mindezek ellenére sem változatos alakú „vadász”, mint Zeusz, de nem is tökéletes, mint Pallasz Athéné, hanem *veritékes, borzas üstökű*. Bár a görög világlátásban a kézműves munkája *tekhné*, tehát alkotó, művészi tevékenység, távolról sem a legnehezebb rutinmunkákat gépiesen végző rabszolgáéhoz hasonló, első látásra azért egyáltalán nem tűnik problémamentesnek beillesztése a nemes tulajdonságokkal felruházott magas, isteni társaság soraiba.

Ezt – a számunkra külön érdekességgel bíró – problémát a klasszika-filológus *Moses I. Finley*, publikálása idején sok vihart aratott könyvében, az *Odüsszeusz világában* kérdésként fogalmazta meg: „...hogyan lehetett velük egy sorba állítani a kézművest, aki az arisztokraták palotáját építi, fegyvereiket, tálaikat, díszeiket készíti, hogy ezzel árnyékot ne vetnénk az értékek és státusok ama hierarchiájára, melyen a társadalom alapul? Egy isten készíthet kardot a többi isten számára, ám a kardkovács nem lehet ugyanolyan isten, mint azok.” (Finley, 1977. 100.) A homéroszi megoldás ügyes, nagyon is ügyes: Héphaisztosz a mesterember, aki – így mondja Finley – „sántának született, és egész személyisége magán viselte szégyenének bélyegét. Következésképpen a többi istenek az emberiség alá süllyedtek volna, ha nem kacagják ki unos-untalan őt... Odüsszeusz világának társadalmi szövedéke meg volt mentve.”

Világos beszéd. De vajon csak ügyes fogás volt-e a „mesteri dalnok” részéről a megoldás? Bizonyára nem. Hiszen aki a görög mitológiában barangol, mindig valahol a mítosz és a valóság határán jár. Tehát nem valamiféle „harmadik létállapotban”, inkább: egyszerre itt is, ott is, mivel a mitológia tipikus megoldásainak, a problémákra adott tipikus válaszainak fő forrása nem más, mint a reális mindennapi élet. Ha tehát mást nem is vennénk alapul a görög elemzés során, mint a mitológiában követett megoldásokat, a fogyatékosággal élő embernek a görög világban elfoglalt tipikus pozíciója néhány ritka esettől eltekintve, legalábbis nem lehetett

könnyű. Hiszen Xenophanész (i. e. 540–470) megállapítása maradéktalanul igaz:

A trákoknál kékszemű, rőthajú mind.” (B 16.)

„Az etiópnek fekete és laposorrú az isten,

De azt is láttuk, mi történt a sérülten született csecsemővel, láttuk, hogy Labda, az ifjú sérült leány *nem tudott férjhez menni*, az istenek pedig *nevették* Héphaisztoszt, Héra pedig kísérteties hasonlósággal cselekedte *ugyanazt* „torz”-nak született gyermekével, amit a spártaiak tettek.

1.1.4. A kelta mitológiában

A kelta mitológiában él Héphaisztosz párja, egy másik sánta kovács, a *Völund* nevű. Királynak fia volt, nem akar ki: híres kovács, művész, aki, mikor tündérleány felesége elhagyta, hétszáz gyönyörű drágakő berakásos aranygyűrűvel várta vissza őt. Eme aranygyűrűk felkeltették Nidud király érdeklődését, aki arra akarta kényszeríteni Völundot, hogy álljon szolgálatába. Mikor pedig az ellenállt, lábain az inakat úgy vágta el, hogy soha többé ne tudjon járni. Így dolgozott a királynak egy elhagyott szigeten egyes-egyedül, boldogtalanul.

De hogy kimondottan foglalkozási rehabilitációs szempontból milyen volt Völund helyzete, azt a múlt század ismert magyar kutatójának, Katona Lajosnak egy dolgozatából láthatjuk legszemléletesebben: „Völund mesés művészete és sokoldalú csodás ügyessége élt fenn északon minden néposztálynál, s amely belégyökeresedett a nemzedékről nemzedékre szálló hagyomány útján minden skandináv ember tudatába, hogy közkeletű szólásmódok, a mindenkitől könnyen értett képletes kifejezések sorába tartozott bármely ritka műgonddal készült holminak, de különösen fegyvernek becsét Völund emlékeitől kölcsönzött hasonlattal dicsérni.” (Katona 1884, 71.)

1.5. Egy-két forrás az ókori Rómából

Claudius, a császár (Gyarmati 2000) maga is fogyatékossgal élt. „Antonia, az anyja is azt mondogatta róla, hogy emberi szörnyszülemény, melyet a természet csak megkezdett, de nem fejezett be; s ha valakire a korlátoltság bélyegét akarta rásütni, azt szokta volt mondani: 'Butább, mint az én Claudius fiam.' (Suetonius, Claudius 3). Másutt a történész a következőt állapítja meg: „Járás közben nem vált előnyére, hogy térde rogyadozott, s ha vidám volt, ha komoly, sok minden elcsúfította; illetlen nevetése például; még rútabb volt, ha haragudott, ilyenkor habzott a szája és folyt az orra, ehhez járult még, hogy nyelve is nehezen forgott, amúgy is mindig remegő feje minden mozdulatnál csak még inkább ide-oda járt” (Suetonius, Claudius 30).¹¹

Seneca pedig így beszél róla: „nézzétek meg a testét: haragjukban hozták létre az istenek” (Seneca 1963, 10), de Montesquieu sem volt sokkal jobb véleménnyel róla, egyik intézkedését „egy hülye szeszélyeként” értékelte (Montesquieu, 1997).

¹¹ A források feltárásában Gyarmati 2000 volt segítségünkre.

Kevesen tudják, hogy Decimus Iunius Iuvenalistól, az első század derekán Rómában széles körben ismert satíráírótól származik a gyakran idézett mondás: „ép testben ép lélek”. De csak ép testben volna ép lélek? Ép testben biztosan ép a lélek? Ha valakinek a teste nem ép, annak nagy valószínűséggel a lelke (szelleme, pszichéje stb.) se volna teljesen tökéletes? Remélhető: ez a könyv bizonyíték lesz rá, hogy nem így van. Ráadásul az eredeti Iuvenalis-idézet egyáltalán nem ezt sugallja, főleg nem, ha teljességében olvassuk (*Saturae*, X. 356):

„Bízd rájuk, döntsék maguk el majd isteneink azt,
hogy hozzánk mi való és jóllétünkre mi szolgál.
Ők, mi legüdvösebb adják ahelyett, ami kedves,
s jobban féltik az embert, mint maga! Lelki szeszélyek
elvakuló, sodró vágyak visznek, mikor asszonyt
választunk, ki nekünk gyereket szül. Csakhogy előre
tudják ők: fiaink milyenek lesznek, s feleségünk.
Hogy kérj hát valamit, s a fehér disznó zsigereivel
s szent kolbászaival tiszteld áldozva az oltárt:
ép testben legyen ép lélek – kérd ezt az imádban;
hősi szívért könyörögj, mely nem fél semmi haláltól...”
(Muraközy Gyula fordítása)

S bár van egy sora Vergiliusnak is: „Szép testben vonzóbb az erény is” (*Gratior est pulchro veniens a corpore virtus: Aeneis*, V. 344), mégse tűnik mindez elegendőnek ahhoz, hogy a római kultúrából egyértelmű fogyatékos-ellenességet vezethessünk le, azok sokkal inkább a szépség és a harmónia dicséretét hirdetik.

KÉRDÉSEK, PROBLÉMÁK:

- Összefügg-e a modern társadalmak világképében a transzcendencia a fogyatékos-sággal?
- Mi a szép? Lehet-e szép egy sérült ember?
- Valóban termeli-e a modern kor a fogyatékos-ságot? Inkább-e, mint a korábbiak?
- Valóban igaz-e az a hipotézis, hogy a nagy humán kultúrák maguk nem diszkriminálnak?
- Kimondható-e, hogy létezik az előítélet kialakulásának egyetlen, ősi forrása?
- Miképpen reprodukálódik?
- Ép testben ép-e a lélek?

IRODALOM

- Amuszin, I. D. 1986: *A Holt-tengeri tekercesek és a Qumráni közösség*. Gondolat, Bp.
- Arisztotelész 1984: *Politika*. Gondolat, Bp.
- Arisztotelész 1975: *Eudémózi etika. Nagy etika*. Gondolat, Bp.
- Barnes, Colin – Geof Mercer – Tom Shakespeare 1999: *Exploring Disability*. A sociological introduction. Polity Press, Cambridge
- Connors, L. – Donnellan, Anne M. 1993: „Citizenship and Culture: the role of disabled people in Navajo society”, *Disability, Handicap and Society* Vol. 8, No. 3, 265-279.
- Czeizel Endre – Sibelka Perleberg Artur 1986: „Ulysses Aldrovandi 1642-ben kiadott, »A

- torzszülöttek története» című művének ismertetése és értékelése.” *Orvostörténeti Közlemények* 113 - 114. sz. 9 - 36. old.
- Finley, Moses I. 1977: *Odüsszeusz világa*. Európa, Bp. 1985
- Foucault, Michel 1961: *Histoire de la Folie*. Sorbonne, Paris
- Foucault, Michel 1961: „Stultifera navis.” *Nagyvilág*, 1990. 9. sz.
- Foucault, Michel 1975: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Bp. 1990
- Foucault Michel 2001A: *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, Debrecen
- Frazer 1965
- Garland, Robert 1995: *The Eye of the Beholder*. Deformity and Disability in the Graeco-Roman World. Duckworth, London
- Gwaltney, John L. 1970: *The Trice Shy: Cultural Accomodation to Blindness and Other Disasters in a Mexican Community*. Columbia University Press, New York, London
- Grimm, Jacob és Wilhelm: *Gyermek- és családi mesék*. Magvető, Bp. 1989
- Gyarmati Krisztina 2000: Claudius: Egy fogyatékossgal élő császár arcképe. Bp., kézirat
- Ingstad, B. – White, R. S. 1995 (szerk.): *Disability and Culture*. Berkeley, Ca., University of California Press, Springfield, Illinois
- Iuvenalis: Szatírák. In: Persius és Iuvenalis: *Szatírák*. Európa, Bp. 1977
- Kákosi László 1979: *Ré fiai*. Gondolat, Bp.
- Kákosy László – Varga Edith 1970: *Egy évezred a Nílus völgyében*. Gondolat, Bp.
- Kerényi Károly 1951: *Görög mitológia*. Gondolat, Bp. 1977
- Mireaux 1962:
- Montesquieu 1997: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Kossuth Kiadó, Bp.
- Nissotis: Nikolaus 1980: „Reisinger János beszélgetése Nikolaus Nissotis görög professzorral, a Nemzetközi Olimpiai Akadémia elnökével.” *Vigilia*, 45. évf. 6. sz. 388 - 391. old.
- Oppenheim, A. Leo 1977: *Az ókori Mezopotámia*. Egy holt civilizáció portréja. Gondolat, Bp. 1982
- Platón: Állam. In: *Platon Összes Művei*. II. köt., Európa, Bp. 1984
- Seneca 1963: *Játék az isteni Claudius haláláról*. (Apocolocyntosis). Magyar Helikon, Bp.
- Stiker, Henri-Jacques 2000: *A History of Disability*. University of Michigan Press
- Suetonius 1994 *Caesarok élete. 12 életrajz*. Európa Könyvkiadó, Bp.

2. A FOGYATÉKOSSÁG MEGJELENÉSE AZ EURÓPAI MESEVILÁGBAN ÉS A MAGYAR MITOLÓGIÁBAN

2.1. A boszorkányfattyak

Walter Bachmann¹² német professzor nagy hatású könyvet jelentetett meg az 1980-as évek közepén: *A kereszténység áldatlan öröksége: a boszorkányfattyak* címmel. Bachmann könyve üdítő kivétel az előző fejezetben idézett rossz történeti művek közül. Ő ugyanis nem illusztrál, bemutat, neki fontos, hogy értsen és értessen. A tudományos gondolkodást éppen az olyan hipotézisek viszik előre, mint a Bachmannéi. Fő tézise így hangzik: „Az értelmi fogyatékos, a ...testi fogyatékossgal élő emberek, mint ahogy az elmebetegnek története is, valójában a XIX. századig kevésbé pogány babonák története, mint dokumentálhatóan inkább teológiai spekulációk, elsősorban a katolikus egyház inhumánus felfogásának következménye. Eme, a fogyatékossgal élő emberekkel szemben tanúsított elutasító magatartás hatásai és az ezzel járó kultúrsokk a mai időkig vezetnek, és részben rejtetten, részben nyíltan mindig újra jelentkeznek.” (Bachmann 1985, 9.). Lám, lám. Ismét a transzcendencia. Most nagyon is evilági köntösben.

Az alaposan dokumentált kötet nem csupán több évszázados grafikákat, korabeli elrettentő rajzokat közöl, hanem meglehetősen régi keletű szövegeket is. Felidézhetjük közülük M. G. Voigts: *Természettudományos vizsgálódás az alácsempészett gyermekekről* szülő művét 1667-ből, Wittenbergből, vagy M. J. V. Merbitzio hasonló tárgyú és szemléletű munkáját 1678-ból. E nagybecsű kordokumentumokból megtudhatjuk egyebek mellett azt is, hogy *az alácsempészett gyermekek – untergeschobene Kinder – nem emberek*. Hogyan is volnának azok, amikor a gonosz erők csempészik e szörnyszüleményeket a megszületett „embergyerek” helyébe, azalatt, míg az anya vagy a bába egy pillanatra éppen félrenéz. S ha az évszázadokkal ezelőtti, *meglehetősen európai* ember így vélte a dolgot, akkor már konzekvensen e szerint is cselekedett: vígan, nagy felhajtás közepette elpusztította – természetesen szigorúan törvényes keretek között – a gyermeket is, és őt szülő édesanyját is.

A jelenséggel kapcsolatosan egy rendkívül fontosnak tűnő társadalomlélektani összefüggésre kell utalnunk. Nem árt fölfigyelni rá, hogy ez az egész kérdés legalább annyira szociálpszichológiai, mint történelmi. Példánk időben is, térben is messze nyúlik a több évszázaddal ezelőtti Európától, mégis igen figyelemreméltó. A vietnami háború során a kis *Mi Lay* falu asszonyait és gyermekeit legyilkoló és ezért az Egyesült Államokban bíróság elé állított amerikai tiszt, William Calley hadnagy hivatalból kirendelt pszichiáter megfigyelőjének a tárgyaláson elmondott beszámolója szerint a vádlott a *vietnamiakat egyszerűen nem tekintette embereknek*. Szörnyű cselekedetének elkövetésében ez a tény már befolyásolta őt, de később, *utólag* az önigazolásban is segítette (*kognitív disszonancia*)! Ne feledjük tehát, hogy a hiedelem, miszerint az alácsempészett gyermekek nem emberek, igen elterjedt volt különösen a középkorban. A kollektív önigazolásra – mint Calley hadnagy esetében – a gyilkos cselekedet

¹² Semmiképpen sem Bachmann a téma első kutatója. Bachmann hipotéziséhez hasonló eredményekre jutott Bloch 1965 és Haffter 1968, de vele éppen ellentétesekre Cusack 1997. Cusack azt igyekszik igazolni, hogy a fogyatékossgal élő ember a középkori keresztény kultúrában Isten különleges ajándékait, kegyelmét hordozza.

elvégzéséhez és utólagos elviseléséhez egyaránt szükség volt. Jogos tehát azt mondani Elliot Aronsont parafrázálva, hogy „miután lemészároltam az alácsempészetteket, akkor még inkább azt fogom hinni, hogy nem emberek, mint mielőtt tűzbe vagy folyóba dobtam volna őket”. (Aronson 1976, 170.). Lényegében ugyanezt láttuk a görög hagyományban a csecsemők esetében néhány oldallal ezelőtt.

Jól megalapozottnak tűnő sejtésünk, hogy éppen ez az összefüggés rejlik a sérült emberek kirekesztése, hátrányos megkülönböztetése és a velük szembeni előítéletek mögött. Leggyakrabban bizonyára nem tudatosan de mégis az lehet a diszkriminatív működés mozgatója ilyenkor, *mintha valójában nem is volnának emberek*. Az antropológiai alapozású, többdimenziós egészségfogalom kimunkálása – egyéb hasznai mellett – éppen e rejtettségekben is ható előföltevést cáfolta.

A *boszorkányfattyú* nem más, mint a súlyos fizikai fogyatékossgal született gyermek eredetmeséje: az asszony az ördöggel hál, boszorkánnyá lesz, s gyermeke a boszorkányfattyú. Ezt az elemet egyébként – Grimméktől – átveszi a múlt század magyar mitológiakutatója, Ipolyi Arnold is: „...az ördög maga jó, s csábítja a nőket; a külföldi boszorkánypörök dúsan tudják még képleteit, hogy mint hetyke legény forgósan jelenik meg, mint előkelő uracs, fekete vagy zöld ruhában, mint vadász, s ígérete által elcsábítja a nőt a fajtalanságra, gazdagságot ígérve, pénzt, aranyat ajándékozva nekik; a nő csak későn veszi észre és ismeri meg kilógó ló-, sőt lúdlábáról.” Mindezt szórványosan, de feljegyzik a honi hiedelemkutatók is, például éppen az imént idézett: „...az ördögh éjjel járt hozzá, szép legény képében elváltozott” (Ipolyi 1854, 417.)

Ilyen tartalmú gondolatot Ulisse Aldrovandi már idézett, 1642-es munkájában is találunk, aki azt is hozzáfűzi, hogy a megrontott asszonyok ennek nyomán szültek állatra emlékeztető alakú szüleményeket. Talán a veleszületett rendellenességek magyar nyelvű megfelelői is innen erednek, legalább részben (farkastorok, lúdláb, nyúlszáj, tyúkmell). És ha mindez valóban így volna, ki is kételkedne a boszorkányfattyú nem emberi eredetében?

1.2.2. „Alácsempészett gyermekek”

Ekképpen van a dolog az alácsempészett gyermekekkel is, akiket a régi balhiedelem szerint az egészségesen született helyébe csempész a szülést követően valamely gonosz túlvilági lény. Az alácsempészett gyermek – német, angol megfelelője is van: *untergeschobene Kinder*, *changelings* – nemcsak nyugat-európai elképzelés, Magyarországon is megleljük: „váltott gyermek” a becsületes neve.¹³

„...Szépasszonyunk, az Ördöngős vénasszony leánya... mint rossz lény, a Boszorkányok feje, seregével csoportosan jár-kele az emberiség megrontására... Nem kímélik a gyermeket sem... »mikó az asszony lébetegszik, oszt' aszt akarják, hogy a kisgyerököt ne verjék mög szömmel, a nagy kést a feje alá töszik« (Szöreg)... »A fürdőbe kés' villát tösznek, oszt' abba fürösztik a kisgyerököt, ha ojan sorvados, *mög akit fölvaltik*, annak csinálík aszt« (Szeged-Rókus)... Ha sorát ejtheti a Szépasszony a társaival, a gyermeket felváltja, vagyis a boszorkányok az anya gyermeke helyébe a magukét teszik, az anyáét pedig elrabolják. Az ily gyermek ismertetőjelei közé tartozik, hogy szakálla van, nagy fejú, szótalán, a neve Váltott. Az anyának és környezetének nagy feladata kitudni, hogy övé-e a gyermek, vagy pedig váltott, hogy azután

¹³ Ez etimológiailag az angol kifejezéssel rokon.

visszaszerezhessék a sajátjukat, ami nem is oly nehéz. »Mikor a váltott gyerök sokáig nem tudott szólni, se jární, csak a feje nyólt neki – ojan feje vót mán, akkora, mint az embörnek«... A hiedelem azt tartja, ha a váltottat sütőlapáton tüzes kemence szája felé viszik, a boszorkányok a magukét elviszik, és az anyáét teszik a helyébe.» (Kálmány 1893, 343–345.)

A nagy mesemondó, Benedek Elek a *Váltott gyermek* című hiedelemmondájában így beszéli el a történeteket:

„Hol volt, hol nem volt, hetedhét-országon is túl, volt egyszer egy király és egy királyné. Egyetlen fiuk volt, de ebben sem volt semmi örömük, mert ez a gyermek sem jární, sem olvasni, sem beszélni nem tudott. De még ülni sem, ha nem támogatták.

Búsult a király és a királyné, majd felvetette a búbánat. Ahány csudadoktor volt a világon, mind elhívatták, de egy sem tudta meggyógyítani a gyermeket. Már tizenkét esztendő volt a fiú, s nem tudott talpra állani, mert olyan nagy volt a feje, hogy elhúzta.

Egyszer fölmege a királyhoz egy obsitos katona, s mondja:

- Felsőes királyom, valamit mondanék, ha meg nem bánanám.
- Mondjad, fiam, mondjad!

– Az a gyermek, aki miatt annyit búsul felsőes királyom, nem a felsőgedé. Az igazi fiát még első éjjel elvitték a boszorkányok, s ezt hozták helyébe.

- Hát azt te honnét tudod?

– Tudom, ahonnét tudom, felsőes királyom, s ha megengedi, meg is mutatom, hogy táltos ez a nagy fejű gyermek. Tud az jól beszélni, csak felsőged előtt nem akar.

Azt tanácsolja az obsitos, hogy ültessék be a gyermeket a szoba közepére, tegyenek eléje egy kis bögre tejet, a bögrébe egy nagy fakanalat, aztán hagyják magára, s hallgassák meg a kulcslyukon, hogy mit beszél.

Úgy tesznek, ahogy az obsitos mondotta. Leültetik a gyermeket a szoba közepére, elébe teszik a bögre tejet, a bögrébe nagy fakanalat, azzal magára hagyják.

Ahogy kijönnek a szobából, nagyot kacag a táltos fiú, s azt mondja:

- No még ilyet sem láttam, pedig hetvenhét esztendő vagyok, de sohasem adtak nekem kis bögrében nagy kanalat. Hogy egyem én ezzel?!

Beszalad a király, s mondja a fiúnak:

- Na, fiam, hallám, hogy tudsz beszélni, mondj még valamit!

De a gyermek többet egy kukkot sem szólt.

Hej, uramteremtóm, tűnődni, búcsálódni kezdett a király, hátha mégis az ő fia, s nem mond igazat az obsitos. Mondja is az obsitosnak:

- Már akárhogy történt, így vagy úgy, ez az én gyermekem. Szeretném, ha legalább beszélni tudna!

– Jól van – mondotta az obsitos –, vegye a karjára felsőged, vigye a Benedek-rendi papokhoz, azok majd meggyógyítják.

A király megfogadta az obsitos tanácsát, karjára veszi a gyereket, elindul vele, s amint megy, mendegél, ér egy tóhoz. A tavon keresztül palló volt, rálépett a király, s szépen ment a tó túlsó partja felé. Amint megy, valaki csak kikiált a tóból:

- Hová mégy te kukri-mukri?!

Visszafelelt a gyerek:

- Ótesz-fótesz Szent Benedek.

Hej, megharagszik a király!

- Ejnye, ebadta kölyke, hát itt tudsz beszélni, s otthon nem?!

Nagy haragjában belevágta a gyereket a tóba, s abban a pillanatban, ahogy az eltűnt, kibukkant a tó vizéből egy szép aranyhajú ifjú. Nyújtotta a karját a király felé:

- Apám, lelkem apám, húzzon ki!

De bezzeg hogy kihúzta az édesfiát, karjára vette, keblére szorította, s vitte haza nagy örömmel.

Még ma is élnek, ha meg nem haltak.”

A váltott gyermek motívuma, mely tehát elterjedt volt szerte Európában, s eredetét a VIII. századra teszik, több más hazai mesében is előfordul. Megtaláljuk például a *Kevélység, Kedvesség, Szívesség* (Benedek 1901, I. köt. 404–407.), illetve az *Aranyhajú királyfiak* (uo. 426–431.) című mesében is. Az elsőben kutyakölyköket csal az újszülöttek helyébe két gonosz nővér, a másikban is ilyeneket csempész oda az ördögös szüle. A kutyakölykök szülése pedig félreérthetetlen jele volt annak, hogy az asszony valóban magával az ördöggel cimborált. Ez a motívum a Grimm testvérek meséiben is számos alkalommal szerepel (pl. *A levágott kezű lány*: Grimm 1989, 137–141.).

Más mesékben másfajta – szerzett – fogyatékokat találunk. Kétségkívül fogyatékos ugyanis az elátkozott királyfi, akinek az átok miatt „*sárga kicsi kígyóként*” kell tengetnie napjait hét kerek esztendőn át. Hasonló, szintén Benedek Elek-nél „a félkegyelmű” alakja. De ennél is karakteresebb ugyanott *Igazság és Hamisság* konfliktusa, melyben Hamisság megvakítja társát, sőt karjaitól is megfosztja Igazságot, aki ezt követően véletlenül fültanúja lesz az ördögök beszélgetésének, melyből megtudja, hogy „amely nyomorék ember újhold péntekének éjjelén meghengergőzik a harmatos fűben, annak ismét ép lesz minden porcikája, s amely vak ember megmosdik ezen az éjjelen a fű harmatjában, visszanyeri ismét szeme világát”. (Benedek 1901, I. köt. 383.)

De hogyan is volt Bachmann-nál? Valószínűsíthető, hogy hiba volna a kereszténységet és a katolikus egyházat akár csak e tekintetben összemenni. Hiszen, bár évszázadok hosszú során át együtt vezetett útjuk, a nagy egyházszakadások óta, mai ésszel tekintve a dolgot, másról van szó az egyik és a másik esetében, bár az előbbi kétségkívül magában foglalja az utóbbit. Az ugyanakkor maradéktalanul igaz, hogy az egész kereszténységnek, így természetesen a katolikus egyháznak is megvan a maga súlyos történelmi felelőssége az előítéletek kialakulásának és újratermelődésének sok évszázados folyamatában. Ennyiben az érvelés feltétlenül helytálló. A többit viszont nehéz elfogadni. Ez esetben ugyanis *képtelenek volnánk a kereszténység által nem megérintett különféle – például törzsi – kultúrák fogyatékos-ellenességét, illetve a kereszténységet megelőző korok előítéleteit magyarázni*. Egyetemesebb és mindig az adott korhoz, kultúrához kötött, vagy azokban működtetett magyarázóelvekre volna hát szükség. Úgy véljük, ezt találtuk meg egyrészt a *másság* fogalmában, másrészt a kultúrába és korba ágyazás eddig alkalmazott módszere folytán.

1.2.3. Táltosok, törpék és vasorrú bábák

A pogány magyarok hitvilágában és mindennapi életében fontos szerepe volt a táltosnak. A *táltos* különleges képességekkel megáldott ember, legfontosabb tulajdonsága talán mégis az, hogy a jövőbe lát. Születésekor már ott a jel, mely mutatja, hogy az újszülött táltos-szerepre szánt. E jel pedig a mi nézőpontunkból a *fogyatékosság jele*, hisz’ *fölös számú* csontja, illetve foga van! Azaz rendszerint eggyel több foga, de gyakran kettőnél több keze, lába, esetleg hat ujja. Sőt, nemcsak hogy *már eleve foggal születik* – eggyel vagy kettővel –, de még felnőtt korában is több foga van a normálisnál. Korabeli elbeszélések szerint még az is megesett, hogy alsó és felső állkapcsában egyaránt két sorban álltak a fogai.

A foggal születés: „tátosfog” csak jel: táltos válhat az újszülött gyermekből. Ha majdan, nagykorában elfogadja a hivatást, akkor napokon keresztül alszik, halottnak is hiszik. A procedura kimerítő és fájdalmas: a táltos-jelöltek közül sokan elájulnak, hisztérikus rohamokat, idegösszeomlást is kapnak, mások epilepsziások lesznek („sámánbetegség”). Végül a táltos alvó, esetleg tudatvesztett állapotban nyeri el tudományát.

Ha azonban a táltosjelölt nem fogadja el a kiválasztást, akkor nem kerülheti el a büntetést, hogy a többi táltos megnyomorítsa. „Él itt a faluban egy sánta ember, Boda Károlynak hívják. Azér' sánta, hogy foggal született, és kicsavarták a lábát. A tátosok tették így...” (Diószegi 1967, 36–37.) Hasonló motívumok más népek hiedelmei közt is megvannak: „az altaji törököknél... a kiválasztott vagy eszelőssé, vagy nyomorékká válik, sokat szenved, vagy meghal. A minuszinszki vidék török törzseinél az a személy, aki nem fogadja el a sámánhivatást, egész életére esztelen marad. A jakutok szerint a sámánjelöltet... a szellemek egész életére nyomorékká teszik, vagy megölik.” (Diószegi 1967, 36–37.).

A táltos „fölsleges csontja” vagy hatodik ujja, többletfogsora, tehát *fogyatékosága* éppen, hogy nem képességcsökkenés, hanem valamiféle képességtöbblet jele. Ugyanakkor azonban táltosnak lenni nemcsak kitüntetett állapot. Hiszen a népek tartanak is a táltostól, igyekeznek távol lenni tőle. Szép, nekünk való példa ez. Sajátosan együtt áll a fogyatékoság a többletképességgel, mint ahogy társadalmi státuszában, megítélésében is egymás mellé kerül az elismerés és a halvány félelem, a tisztelettel vegyes távolságtartás. De lássunk erre is egy élményszerű beszámolót! „Valamikor az 1870-es évek elején történt, surbankó [siheder] koromban. Nagy darab földet béreltünk a Csífen. Nacsak, ahogy egyszer idesapám, én, meg három szolgálégény ott tüzelgettünk a földön, a lovak faránál, hát valaki szép csendesen benyitja az ajtót. Hát egy olyan 16-17 éves forma fattyú húzódott be. Kínálta idesapám kenyérszalonnával, de nem kellett neki. Nézte csak a tüzet. Nagy szemé volt. Semmit se szólt. Egyszer azon vesszük észre, hogy amint ott ült az ágafának vetett háttal, hát lassan hátrabicsaklott a feje. Feri bátyám éppen felállott, hogy a lovakhoz megy, oszt meglátta. Intett, hogy nézzük csak. A fiú nyitott szájából kilátszott a foga, éspedig alul-felül két-két sor. Na ehol van ni! – gondoltam. Azt mondja édesapám: »Isteni szerencse, hogy jól bántunk vele! Táltos ez te. Ellent ne vessetek neki!«.” (Idézi Diószegi 1967, 52–53.)

Ha igaz volna, amit Walter Bachmann állít, vajon miképpen lehetne maradék nélkül megmagyarázni például az észt nemzeti eposz, a *Kalevipoeg* második énekének elején található passzust?

Váltogatod topánodat
Hajnalonta, hogy a sátán
Ne surranjon sarkad után.
Rövid idő elfolytába
Fiút hozol a világra.

A Bán Aladár fordításában idézett elképzelés szerint sokféle bajtól, rontástól fél a gyermekét váró asszony. Cipőjét azért kényszerül váltogatni, mert így a Gonosz elveszíti nyomát, s nem tud ártani sem neki, sem magzatának. (A nagy nemzeti eposzok a fogyatékoságra, bizonyos fajta fogyatékoságokra tett utalásai némi rokonságot tartanak más, szintén gyakran előforduló jegyekkel, például a kovács szerepével. A kovács lehet sánta, mint Héphaisztosz vagy Völund, hiszen e fogyatékoság munkájában nem akadályozza jelentősen, azonban nem muszáj annak lennie. Az viszont fontos, hogy a kovácsnak, a régi mindennapok

kulcsfontosságú mesterének alakja egyáltalán szerepeljen, mint például a *Kalevalában* Ilmarinen vagy akár a többiek.)

Vagy vegyük a törpékről elterjedt hitregei képzeteket Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* alapján! „...külön faj, és saját népségkint jönnek elő... kicsiny, gyermekies, idétlen apró alak... torzalak mellett ügyesség... ravaszság a jellemző fő vonás...” (Ipolyi 1854, 138.). De mivel *Babszem Jankó*, *Pöttöm Panna* és *Hüvelyk Matyi* apró alakja is jól ismert Európa mesevilágában, érthető, ha itt-ott a törpéknek egyéb tulajdonságait is figyelmünkbe ajánlják: nekik van a „legjobb szívük”, de legalábbis gyakran jók s rosszak egyaránt, egy személyben (Kandra 1897, 394–395.). Másutt, *A csodaóra* című mesében (Benedek 1901, II. köt. 69–74.) egy öreg törpe segíti meg szorultságában a királyfit. Hogyan is ne volnának hát jelen a mitológiai, mesei képzetek az élő, hús-vér s roppant kis növésű emberek mindennapi megítélésében?

Hát a „sánta” embernek tulajdonított negatív tulajdonságok? Lássuk csak! „...az ördög régi, kiváló tulajdonságai egyike a néphitben a sántaság... az ördögök közt is a sánta a leglatrabb bohós fordulattal, ily sajátos okot akarnak tudni: az ördög kalugyerré [ortodox szerzetessé] lett fíját agyon akarván ütni, buzogánya saját lábszárát csapja le, s azóta egész házanépével sántít.” (Ipolyi 1854, 49.)

Figyelemre méltó a földet verő vasorr megjelenése is a több európai nép meséiben. Amíg a boszorkány a hiedelmek alapja, és természetfölötti erővel is bír, addig a vasorrú bába a mesék hőse és természetfölötti lény. Hol sárkányok anyja, hol az ördögök királyáé – *A vasorrú bába*, Benedek 1901, I. köt. 118. –, rút és öreg. „...vasorrú, mohosképű, orra a földig ér, szeme a vénségtől megmohosodott, borzas ősz haja feláll, mint a serte, nagy zöld fogait vicsorgatja, pofája ráncos, mint a darázs-fészek.” (Ipolyi 1854, 67.). A vasorr – melyre az imént idézett mesében a főhős, a szegény ember fejszéjével rásújtott, s az egész erdő belerendült, de még a pokolba is lehallatszott – emberi szemmel nézve súlyos fogyatékos. Alkalmanként mégis jól használható, mert a banya, ha falat akar dönteni vele, hét mérföldről ugrik neki vele!

Mostani témánk szempontjából érdemes megidéznünk Dömötör Tekla magyarázatát is, aki egyébként azt is elmeséli, hogy őt magát miképpen nézték boszorkánynak, amikor falun néprajzusként vizsgálódott. Így szól: „a vallás is, a néphit is a rontó tevékenységet az »ördög művének« tarthatja, éppúgy, mint például a boszorkányok létét és működését... A néphittől remélt segítséget a falu olyan szituációkban, melyekben mindenki más cserbenhagyta... a régi öregek tanításában jobban hitt, mint az uraktól jött tanítóéiban, saját »tudományosai« felé fordult a legnagyobb bizalommal... A vallás tanait is elfogadta, de emellett saját külön jelképrendszert alakított ki, mely a külvilágot számára érthetőbben és konkrétan fejezte ki, mint a hivatalos vallás.” (Dömötör 1981, 13.)

1.2.4. Néhány adat a középkorból

Hogy kissé közelebb kerüljünk mindeme hiedelmek gyökereihez, érdemes volna felidézni a középkori ember gondolatvilágát. Ez a kor, mikor az említett hiedelmek közül számos megerősödött, megalapozódott, s az az ember, aki Európában szerteszét szórt kicsiny településeken élt. Milyen ember volt? Nehéz válaszolni, de annyi bizonyos, hogy talán még a mai embernél is szívesebben népesítette be közvetlen környezetét, mikrovilágát a legkülönbözőbb csodalényekkel: ördögökkel, ördögszüleményekkel, boszorkányokkal, farkasemberekkel, vérszopó fenevadakkal. A csoda uralta képzeletét. A fogyatékossgal születés nem volt meglepetés számára, hiszen már kora gyermekkorában ott éltek az őt körülölelő

környezet hiedelmeiben, regés-regényes elbeszéléseiben szirénasszonyok, a legkülönfélébb formájú, torz alakú váltott gyermekek, állatfejű-embertestű, emberfejű-állatstestű furcsa-izgalmas létezők. Tündérek, kik éjféle órán az erdőben arra tévedő férfit halálra táncoltatták. Mindez legkevésbé sem volt meglepetés számára, de mégis a csoda kategóriájába tartozott. Aki ilyen elbeszéléseket hallott, kötelességének érezte, hogy bővített, színezett formában adja őket tovább.

„A középkori keresztény világnézet megszüntette, egyetemes, világfölköti kategóriákba tette át a valóságos ellentmondásokat” – a középkori ember életének egyik elismert kutatója fogalmazta meg ezt a gondolatot (Gurevics 1974, 12.) Jól rímel az említett tendencia az időszerűséget követő évszázadokban, de csökkenő mértékben később is a keresztény világmagyarázat mögött meghúzódó korábbi archaikus hiedelmek, világértelmezések halványan, rejtve megmaradó tradícióira. Mindezek a szemléleti keretek nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak át emberekre, embercsoportokra, jellemző formát adva gondolkodásuknak. Az áthagyományozódásnak ez a módja nem kényszerű befogadás, hanem szerves beidegződéseken keresztül megy végbe, a mesemondás, a regélés, a mindennapi tapasztalatok (emlékezzünk a hátrabicsakló fejű táltos-legényke esetére!) útján. Ezzel párhuzamosan létezik egy másik jellemző összefüggés is – érdemes most egy pillanatra ismét Gurevicshez fordulnunk, annál is inkább, mert megállapítása a hatalmi viszony markáns megjelenésére utal –, a társadalom egyes uralkodó rétegei „ellenőrzésük alá vonják a kultúra egynemely kategóriáját... akadályozzák ezek szabad interpretálását, és azokban, akik a tradicionális és »ortodox« felfogástól eltérnek, eretnekeket, szakadókat látnak – ahogyan ez a feudalizmusban történt”.

Figyeljünk itt fel az *áthagyományozódás* nemzedékről-nemzedékre zajló folyamatára! Szerepe az, hogy annak, aki felé az áthagyományozódás mutat, a készen talált szemléletek, ítéletek, értékek révén mintegy formát kap a gondolkodása. Nos *éppen ez* az előítélet funkciójának alapja, de egyben fennmaradásának is a garanciája. Az előítélet ugyanígy öröklődik apáról fiúra, anyáról leányra, korról korra, biztonságot, stabil fogódzópontokat nyújtva a társadalomban szükséges közlekedéshez, magához a világhoz. Így szól: „Figyelj: ez ilyen, az olyan; ez jó, az rossz; ezt kerüld, azt keresd.”

De ha a középkor embere a jót, a szépet, a tökéleteset a jó Istentől származtatta, akkor a nem szép, a nem tökéletes, sőt „torz” valóság mögött gonosz túlvilági erők ármányát, vagy máskor Isten büntetését sejtette. Bizonyíték erre éppen e világkép és gondolkodásmód kristálytisztá kifejeződése, óriási víziója: Dante *Isteni színjátéka*. A fogyatékoság szempontjából kiemelkedő fontosságú összefüggéseket a Pokol című részben találjuk. Az itt szenvedő szerencsétlenek közül egy sem volt fogyatékos fizikai vagy szellemi értelemben evilági élete során. Mégis valamennyien azok voltak, hisz’ a pokolban kevésbé súlyos és nagy horderejű *jellemhibáik* – közönyösség, kéjsóvárság, mértéktelenség, pénzsóvárság, haragosság, eretnokség, erőszakosság, csalás, képmutatás, lopás, rossz tanács adása, viszályszítás, gyilkosság, árulás és így tovább – toroltatnak meg a pokoli kínokkal, isteni büntetés révén.

Danténál a súlyosabbnál súlyosabb büntetéseket az ellentét (*contrapasso*) szabálya szerint nyerik el a bűnösök: a szerelmi bűnökben vétkeseket beteljesületlen vágy gyötri, a jósokat meg, akik egész életükben a jövőt fürkészték, az, hogy csak hátrafelé nézhetnek. Megesik, hogy az evilági súlyos, de jellembéli hiány büntetése a pokolban fizikai fogyatékoság. A rossz tanács adójának nyelve kitépve; a „Födolog a tett!” jelszóval egy ember meggyilkolását javasló Mosca dei Lambertinek meg levágják a karját. A háborút igen kedvelő trubadúrnak, Bertran de Bornnak, aki II. Henrik angol király fiát apja ellen lázította, saját levágott fejét kell

minduntalan kezében hordva járnia, s szenvednie „háborús módon”:

„...»Ez az, de nem beszélhet.
Ő volt, aki Rubicon akadályát
kétlő Caesárral átlépette, vélvén,
hogy a késznél késni megtermi kárát.«
Ó, mint bámultam elcsüggedt személyén,
amint nyelv nélkül tátogott a torka,
mely hajdan oly hangos volt, beszélvén.
S egy másik ottan – mindkét keze csonka –
karja csutáit a fekete légbe
emelte, hogy a vér arcába csorga,
s »Ne feledkezz el Moscáról se« – kérte –
»én mondtam, jaj! hogy: *Fődolog a tett,*
s ez hozott átkot a toszkáni népre«...
S én ott maradtam a csonkák hadában,
s láttam oly dolgot, mit csak elbeszélni,
bár túl vagyok rajt, borsózik a hátam...
Láttam (és szinte most is látom, írva)
egy fej nélküli törzset menni itt e
bús nyáj közt, mely bűnét vérezve sírja.
S leszelt fejét hajánál fogva vitte
s kezében lógva, mint a lámpa lángja:
»ó, jaj« – szólott a fő s ránk tekintve...
s ily szavakat mond: »Nézz az én kinomra,
te, ki a holtakat vizsgálod élve,
mondd, van-e még ilyen a mély pokolba!
És hogy rólam hírt mondj a földre érve,
tudd meg, Bertran de Born vagyok, ki ottan
az ifju királyt rontottam dicsérve.
Fiút az apja ellen lázítottam...
S mert harcba szavam oly párt uszított,
kik természetből voltak öszekötve,
azért lett főm a törzstől elhasított.
És a nagy bosszu rajtam így tellett be!«”

(Pokol XXVIII, 96–142 – Babits Mihály fordítása.)

A pokolbéli, a bűnösökre bűnük folytán, a Mindenható által kirótt, minden képzeletet felülmúló szenvedés, a fogyatékoság, a csonkítások az evilági szenvedés leképeződései. Isteni büntetésnek tűnik fel a fogyatékoság ismét, az ókori–középkori eredetre visszanyúlóan. Kifejezetten a kereszténységhez köthető gondolat volna ez? Talán csak annyiban, amennyiben általános emberi gondolat és vélekedés. Hiszen olyan magától értetődő természetességgel kérdezik Jézus Krisztust is tanítványai a vakon született ember láttán: „Mester, ki vétkezett, ez, vagy a szülei, hogy vakon született?” – lényegében egészen a kereszténység előtti társadalmi és társadalomlélektani tapasztalat alapján. A válasz pedig hasonló magától értetődő természetességgel érkezik: „Sem ez nem vétkezett, sem a szülei...” (Lejegyezte a neves szerző, akinek vezetékeve János, keresztneve pedig Evangelista: 9, 2–3).

A csonkaság a fizikai fogyatékoság súlyos formája. Az ilyen embert látva – gyakran épp a felső hatalmaktól hitt eredet folytán – máris megszületik, és működni is kezd a megbélyegző előítélet vele szemben. Vegyük még ehhez hozzá, hogy az ókorban, a középkorban, de még az újkorban

is gyakran büntetett bizonyos főbenjáró *bűnöket* csonkítással a nagyon is evilági igazságszolgáltatás.¹⁴

Középkori példánk Újlakról való, de a korból más településekről, sőt akár az iszlám mai gyakorlatából is hozhatnánk hasonlókat. A város 1525-ből származó jogkönyve így ír a becsületet beszennyező gyalázkodó szavakról: „Ha valakit olyan gyalázkodó szavakkal illetnek, amelyek nyilvánvalóan tönkreteszik a másik becsületét és jó hírét, azt állítva, hogy az illető kurafi, tolvaj, rabló, gyűjtogató, hamisító, esküszegő pap vagy szerzetes, házasságtörő, gyilkos, varázsló vagy boszorkány, vagy eretnek fia... és ha ezt a gyalázkodást kielégítő tanúbizonysággal lehet igazolni, akkor a bűnös álljon a városháza ajtajába, vagy ott, ahol nagyobb néptömeg gyűlik össze... mondja el hangos szóval mindenki hallatára... mindazokat az esztelen, gyalázkodó szavakat, amelyeket becsületsértőn kimondott, és legyen kutyaszar a kezében, háromszor mondva, hogy mindazzal, amellyel az engem vádló jó ember ellen mondtam, kutyaként hazudtam... és mind a három alkalommal üsse meg a száját a kutyaszarral. Ha pedig ezt nem akarja megtenni... akkor a nyelvét vasharapófogóval húzzák ki és vágják le.” (Hegedűs 1983, 125.)

Ehhez a III. jogkönyv 2. fejezetében található büntető ellenintézkedéshez kapcsolódik a két vagy három aranyforint értékű lopásról szóló (52. fejezet) és a fiatal gyümölcsfákat lopók elleni drákói regula (60. fejezet), amikor is a bűnös egyik fülét – első eset –, illetve kezét vágják le.

Az antikvitást követően, a nagyközépkor évszázadai során nem előzmények nélkül, és Európában a zsidó–keresztény kultúra hatására az addiginál sokkal inkább a figyelem középpontjába került a szegény, az elesett, a fogyatékossgal élő ember. (Ezt megerősítő adatokat később, az *Antropológiai megközelítés értéke* című fejezetben idézünk még.) Ám megítélésük, a kereszténység dominanciája mellett is, erősen ambivalens volt. Amíg a róluk történő gondoskodás kiemelkedően fontos erkölcsi kötelességnek tűnt fel, addig a fogyatékossgot továbbra is a Gondviselés valamiféle megtorló akciójának vélték. Így kerültek át és termelődtek újjá a mindennapokban a korábbi, az európai kultúra fejlődését jelentősen befolyásoló görög, sőt asszír, illetve a továbbélő régi zsidó társadalmi tradíció egyes karakteres elemei. A zsidó társadalom embere, mint láttuk, egyértelműen az elkövetett bűn következményének tekintette a súlyos betegséget és a fogyatékossgot, amelytől azonban tisztulás útján gyakran volt menekülés. A görögség a betegséget, károsodást az istenek bosszújától származtatta. A régi Mezopotámiából ránk maradt ékírásos táblák is a betegség, a szenvedés okai közt első helyen említik a gonosz rontást, s a bűnöket. Ez az egész mozgás azt sugallja, hogy lehet és kell is a fogyatékossgal élő emberről *gondoskodni*, feje fölött döntéseket hozni, őt kiszolgáltatott pozíciójában megtartani, *rajta* –megkülönböztetett szeretettel – *uralkodni*.

1.2.5. „Bolondok” – és mások

Ismeretes *Marco Polo* (1298, 257–258.) a XIII. századból, Ázsiából származó elbeszélése, amely egy érdekes és lényegében rehabilitációs célzatú intézményt ír le Kinszé (King-caj = időszaki főváros) városából. A gazdag Kinszé – melynek helyén a mai kelet-kínai Hangcsou

¹⁴ A legújabb hazai folklór szerint a mai magyarországi alvilágban csonkítással szintén „nagyon is evilági” magánhatalmak foglalkoznak. A *megbízó* megítélése szerint kisebb vétségekért ujjak levágása jár, nagyobbakért a kéztő csonkolása és így tovább.

városa épült – az utazó korában a birodalom fővárosa volt. „Miután a Nagy Kán a várost elfoglalta, elrendelte, hogy a tizenkétezer híd mindegyikére tíz főből álló őrséget állítsanak, a zavargásoknak elejét veendő... Az őrség egy része az utcákon cirkál... ha valakit törvény tiltotta órában az utcán találnak, lefognak és reggel a bíróság elé viszik. Ha pedig napközben egy szegény csonka-bonkát látnak koldulni, kórházba viszik, mert a régi királyok sok ispotályt építettek a városban; ezeket gazdag adományokból és segélyekből tartják fenn. Ha viszont munkaképes, munkavállalásra kötelezik.”

A Marco Polo által leírt intézményt egy három és fél évszázaddal későbbi európai fejlemény teszi különösen érdekessé. A kitűnő francia gondolkodó, Michel Foucault kutatásaiból tudjuk, hogy a társadalomból történő kizárás, az *elzárás* a modernné váló világban csupán az 1600-as évek közepe táján veszi kezdetét. Lásd elsősorban az azóta számos nyelvre lefordított 1961-es doktori értekezést, *Az őrültség történetét*, a *Felügyelet és büntetést* (Foucault 1988), vagy akár *Az igazság és az igazságszolgáltatási formákat* (Foucault 1998) és *A szexualitás történetét* (Foucault 1996, 1999, 2001B). Ezidőtájt jön létre Párizsban az a kórház (1656-ban), melybe – királyi ediktum nyomán – ezrével zárták a hajléktalanokat, munka nélkül csavargókat, meg a koldusokat, tehát a „semmittevőket”, és persze a „bolondok”-at is. A korábbi korok – s feledkezzünk most meg egy időre az iménti kínai példáról – képesek voltak együtt élni mindannyiukkal. A „falu bolondjának” intézményét egy-egy kisebb település könnyen elbírta még. Ezt az idillinek tűnő képet a városiasodás mellett a gazdasági fejlődésből következő jegyek, például a manufaktúrák adóterheinek növekedése törölte el. A folyamat mögött ott sejtethetjük egyebek mellett az orvoslás tudományának folyamatos fejlődését és részben ennek következményeként az emberiség létszámának demográfiailag is jól értelmezhető folyamatos növekedési trendjét.

A folyamat egyébként egészen sajátos. Úgy tűnik, az ókori társadalmakban még tetten érhető volt a szenvedő, a szegény, az elesett, a fogyatékosággal élő ember, mint *szakrális jel*. Szakrális annyiban, hogy a transzcendencia jele: a zsidó-keresztény alapozású kultúrában Isten felé mutat. Isten az, akiről a mindennapi tudat feltételezi, hogy oka a szenvedésnek stb., de azt is, hogy az elesett, vagy súlyos fogyatékos-lét megszüntetője is lehet. Ez a sajátosság a középkorban töredékesen még megtalálható volt. Igaz, az elzárás, kizárás, kitzárás nyomokban felfedezhető volt korábban is, akár a XIII. század vége óta úszó „*bolondok hajóiban*”, de tipikussá, intézményessé csak a valódi, a társadalom testébe zárványként ékelődő, *zárt, totális intézmények* elterjedésével vált.

„A bolondok akkortájt könnyen csavargósorsra jutottak. A városok könnyűszerrel elűzték őket falaik közül, hagyták, jussanak távoli vidékekre, zárándokok vagy kereskedők csapataira bízták őket. Ez a szokás különösen Németországban dívott: Nürnbergben, a XV. század első felében hatvankét bolondot vetek nyilvántartásba; harmincegyet elhelyeztek közülük; a rá következő ötven évben még huszonegy kényszerű távozást jegyeztek fel; s ez csak a városi hatóságok által letartóztatott bolondokat jelenti. Gyakran megesett, hogy hajósokra bízták őket: Frankfurtban 1399-ben tengerészeket bírtak rá, hogy szabadítsák meg a várost egy bolondtól, aki meztelenül sétálgatott.” (Foucault 1961, 1378.)

Rendelkezésünkre áll még egy XVII. századi forrás is, a már idézett Ulisse Aldrovandinak *A torzszülöttek története* című műve, mely további, bár némileg más természetű adatokkal szolgál. Legelőször is kétségkívül sajátos és jellemző az a mód, ahogyan könyve ajánlásában megkülönböztetett tisztelettel közeledik a Nagyherceghez. Majd a „boldogtalan nyomorékok által

világra hozott szörnyű torzszülötteknek” kér figyelmet tőle, hozzátéve, hogy ők „az elterjedt hiedelemmel szemben *nemcsak Afrikában* jönnek a világra”. Aldrovandi munkájának talán legfontosabb tanulsága, mely az előítéletek eredetének dokumentálása szempontjából múlhatatlan jelentőségű, hogy a valóban létező veleszületett fogyatékoságok remekül megférnek a régi korok emberének tudatában a fantasztikussá cizellált és nagyított valószerűtlen esetleírásokkal, a fantázia szüleményeivel. Aldrovandinak a *budai torzszülöttet* ábrázoló képe például (Czeizel–Sibelka 1986) egy négykarú, állatcombú, ördögszarvú lényt mutat, akinek tollas madárszárnyai egyenesen a farából nőnek ki.

Ilyen illusztrációkat százával választhattunk volna Aldrovandi, Bachmann és Holländer anyagaiból. Ha ezen emberi agy-, s nem anyaméh-szülemények valóban ilyenek lettek volna, némileg talán érhetőbbnek érezhetnénk a kor emberének reakcióit. Azonban nem ilyenek voltak, s hogy nem is lehettek, arra a számos bizonyíték közül idézzük most fel a syrenomaliával, azaz csökevényes-összenőtt alsó végtaggal született újszülöttek esetét. Hiszen látványuk egy kicsi újszülött látványa, s nem az emberi képzelet által létrehívott haltestű, emberfejű alak. Ráadásul „cyclops” is létezik (szeme az arc közepén, az orrszerű képződmény felett helyezkedik el). Ám az így született gyermek röviddel világra jövetelét követően meghal, mert agyfejlődési rendellenességéből származó fogyatékosága olyan súlyos, hogy egyszerűen életképtelen. Sosem lesz belőle „egyszemű felnőtt”, ahogyan az több évszázados rajzokon látható. (A két példa forrása az 1986-ban megjelent Czeizel–Sibelka-tanulmány). Mindez részben arra bizonyíték, hogy a sérült emberekkel szemben élő súlyos, negatív előítéletek egy része abból származott, hogy a társadalom az adott fogyatékoságot nem a maga valóságos jellemzői szerint, hanem szájhagyomány útján terjedő, erősen kiszínezett formában vette figyelembe.

1.2.6. Töredékek az újabb korokból

Az ókori példák közül több elhangzott már. Az újkort a „véres törvények” időszaka idézi a kapitalizmus hajnalán Albionban: a földjükön elűzött parasztot fülének levágásával, a testébe ütött bélyeggel kényszerítették munkára.

Az ipari forradalom ezen a területen is figyelemre méltó következményekkel járt. A női és gyermekmunkaerő sosem látott mértékű alkalmazása mellett egy igen sajátos foglalkozási rehabilitációs formával is találkozhatunk az 1690-es évek Angliájában. A „dolgozó népesség állapotának történetét” író J. D. Tuckett 1846-ban megjelent könyvében – melyet Karl Marx *A tőke* egyik forrásmunkájaként használt – például elmondja, hogy volt olyan manufaktúra, amelyben, mai szóval, értelmi fogyatékosággal élő embereket („...*mental imbecility... ignored and stupid persons*”, Tuckett 1846, 148.) foglalkoztattak. A cél pedig nem volt más, mint a manufaktúra gyártási titkainak megőrzése.

Ha egyszer a fogyatékoság történetét összefoglaló mű anyaga összeáll, akkor az egyik kutatási és szerkesztési elv biztosan a fogyatékosági formák szerinti felosztás lesz. Mivel egészen más a vakságra, más a leprára, más a mozgáskorlátozottságra, és ismét más az értelmi fogyatékoságra való tipikus közösségi, társadalmi és egyéni reakció. Akár a különféle kultúrákban, akár a történelemben. Mindebből természetesen minden korban összeáll egy összkép az egészre nézve. E tekintetben megelégszünk itt egyetlen példával.¹⁵ Az értelmi sérült gyermekek szervezett

¹⁵ E példa a különféle gyógypedagógia-történeti tanulmányokban is megjelenik. Az, hogy itt idézzük, nem teszi kötelezővé számunkra, hogy mellékesen megírjuk a gyógypedagógia történetét, vagy a gyógypedagógiai oktatás,

gondozása csak az 1700-as évek derekán, az újkorban kezdődött a spanyol *Jacob Rodrigues Pereire* munkássága révén, amit azután *Jean Marc Gaspard Itard* (szül.: 1774) folytatott. A kezdetek legnagyobb alakja talán mégis a kiváló svájci *Johann Jacob Guggenbühl* (szül. 1816) volt, az első intézet, az abendbergi megalapítója. Itard és Guggenbühl egyaránt igen ellenséges és provokatív társadalmi légkörben dolgozott. Az utóbbinak nagy érdeme, hogy következetesen egészséges és természetes, természet-közeli légkörben nevelte a gondjaira bízott „lelkeket”. A nyugati félteke első intézetét *Samuel Gridley Howe* (szül. 1801) alapította Massachusettsben. Ő később, a híres bostoni Perkins Intézet megalapítása során is sokat merített Guggenbühltől, nagy tisztelettel emlékezett meg róla, Abendberget pedig „szent hegy”-nek nevezte. (Ld. bővebben: Kanner, 1964, 12–44.)

A 19. századra a „falu bolondja”, mint intézmény megrendült. Foucault 1996, 34. itt következő példája ugyanakkor a hatalmi viszony megmutatkozására, az alávető hatalom szigorú aránytalanságára egyaránt utal. Egy Lapcourt nevű faluban egy értelmileg akadályozott fiatalember 1867-ben aszerint, ahogyan másoktól oly gyakran látta, visszaélt egy kislány tudatlanságával: az erdőszélen a kislánnyal szexuális játékba kezdett. Mivel a kislány szülei panaszt tettek emiatt a polgármesternél, a panasz a csendőrségre került, vádat emeltek ellene, orvos-szakértőkkel vizsgáltatták meg, akik publikálták is jelentésüket. Foucault így értelmezi a helyzetet:

„a történet csip-csupása nem az, hogy a falusi szexualitásnak ez a hétköznapi esete, ez a jelentéktelen mezei szórakozás egy meghatározott időponttól fogva mintegy kihívja maga ellen a kollektív türelmetlenséget, hanem, hogy jogi eljárás, orvosi beavatkozás, alapos klinikai vizsgálat és elméleti feldolgozás tárgyává válik. Az a fontos, hogy bár a fickó addig teljesen belesimult a paraszti életbe, most egyszerre megméri, mennyi a koponyája kerülete, tanulmányozni kezdi az arccsontját, szemügyre veszik testfelépítését, csak hogy kimutathassák a degenerálódás kétségbevonhatatlan jeleit; az a fontos, hogy a fiatalembert kihallgatják, hogy mindent megtudjanak, gondolatai, hajlamai, szokásai, érzései, vélekedése felől. Az a fontos, hogy végül felmentik a vád alól, hogy elméletileg tanulmányozható klinikai esetet csináljanak belőle: a fiatalembert el is rejtik, élete végéig bezárják a maréville-i kórházba, de a róla készült részletes elemzéssel mégiscsak értesítik az esetről a tudós világot... De hát ez volt az egyik feltétele annak, hogy a tudás és a hatalom intézményei ünnepélyes diskurzusukkal végülis elfoglalják a mindennapok színpadát. E megszokott eset ellen, a futó örömkö ellen, amelyekkel egy-egy koravén gyermek ajándékozta meg a falu bolondját, a mi társadalmunk, íme alighanem először a történelemben a diskurzus, az elemzés és a megismerés gépezetét veti be.”

Ha meg is fogalmazódott már a sérült ember gondozása a középkorban – később, a kórházfejlődés kapcsán visszatérünk még erre –, legitimé csak az úgynevezett 1793-as francia alkotmánnyal vált, amelynek június 24-én a Konvent által elfogadott 21. cikkelye fogalmazta alkotmányjogi szabállyá a következőket: „A köztámogatás szent adósság. A társadalom köteles eltartani szerencsétlen polgárait, akár úgy, hogy munkát szerez számukra, akár azáltal, hogy biztosítja a létfenntartáshoz szükséges eszközöket a munkaképtelenek számára.” Ezzel tehát együtt állt két elengedhetetlen feltétel a modern értelemben vett rehabilitáció kialakulásához¹⁶.

képzés történetét is. Azzal foglalkozunk, amihez értünk, azzal, amit kutattunk, amiről mi magunk elgondolkodtunk. A többi tanult kollégáinkra hagyjuk.

¹⁶ „A 'rehabilitáció' fogalma arra a folyamatra utal, amelyben a fogyatékossgal élőket képessé teszik arra, hogy elérjék és fenntartsák optimális fizikai, érzékszervi, értelmi, pszichés, illetve társadalmi funkcióik szintjét, így pl. ellátják őket azokkal az eszközökkel, amelyekkel magasabb fokú függetlenséget érhetnek el. A rehabilitációhoz tartozhatnak intézkedések bizonyos funkciók biztosítására vagy helyreállítására, illetőleg egy bizonyos funkció elvesztésének vagy hiányának, esetleg bizonyos funkciók korlátozottságának kompenzálására.

Az egyik, az alapvető elv, mely szerint a rehabilitációs folyamat középpontja a fogyatékossgal élő ember. Az eddigiek alapján tudjuk már, hogy ezen elv eszmei eredetét és gyakorlattá tételének kezdeteit a középkorban találjuk. A másik pedig a francia hagyomány: törvény által rögzített és legitimált gyakorlat; a fogyatékosná vált polgárokért, legyenek bár fiatalok vagy öregek, a társadalom alkotmányosan felelősséget vállal. De a rehabilitációs munka lényege ekkor még mindig a gondozás volt.

Az áttörést a XX. század nagy háborúi hozták meg. Már az első világháború óriásira emelte a sérültek számát. Erre sokféle válasz született a világon: Lengyelországban megindult a rokkantszövetkezeti mozgalom, több országban létrejöttek nagy gondozóintézmények, és a tömeges igény hatására a csoportos foglalkoztatás keretei is kialakultak. Az egyik legősibb, de már modern értelemben vett gyógytelepet 1916-ban a Brit-szigeteken létesítette *Pendrill Charles Varrier-Jones, Sir Clifford Allbutt*, egy korabeli vezető szakorvos tanácsa szerint. Tuberkulózisban megbetegedett páciensek éltek és dolgoztak itt – előre meg nem határozott ideig – családjukkal.

A háborúban relatíve kisebb veszteségekkel sújtott országokban ez a folyamat közvetlenül a háború után még nem kezdődött el. De az Egyesült Államokban és Kanadában már a '10-es, '20-as években léteztek elsősorban vakok számára segítő intézmények és finansziális támogatás (pl.: *Blind Persons Allowances*). Az első rehabilitációs törvényt az USA-ban hozták 1919-ben; ennek nyomán az Államok már az 1920-as évek óta rendelkezett szövetségi rehabilitációs programmal. Sőt, egy forrás szerint Clevelandben már 1889-ben létezett Rehabilitációs Központ. Az első nagy háborúból kimaradt Hollandiában is csak 1919-ben alkották meg az első jogszabályt, amely szerint időleges vagy végleges képességcsökkenés esetén, de általában 52 hét után rokkantsági nyugdíjat folyósítottak. 1945-ben jött létre egy központ a háborús sérültek rehabilitációjára (*revalidatie*), ez szolgált később mintául civileket gondozó hasonló intézmények létrehozatalakor is.

A 40-es évek azután nemcsak humánus példákat produkáltak. Világossá kellett válnia annak, hogy a Holocaustnak nincs határa. A zsidó emberek elpusztítását kitzűző elképzelések mellett 1933-tól sorra születtek az újabb és újabb szempontok Németországban, melyek szerint újabb és újabb embercsoportokat ítélték sterilizálásra, halálra. Emögött természetszerűen kemény ökonómiai, mindenekelőtt gazdaságossági szempontok is meghúzódtak, az ideológiában ezek megfelelője az „értéktelen élet” kegyetlen eszméje volt, egyáltalán nem is rejtetten. (A mai fasizmuskutatók pontosan feltárták e szféra mozgatórugóit és működését. Lásd például Kaupen-Haas 1988-as kötetét). Megindult tehát és a Harmadik Birodalom számos színhelyén gőzerővel folyt az örökletes betegségekben szenvedők kényszersterilizálása, a súlyos értelmi fogyatékos és a fizikai fogyatékossgal született gyermekek szervezett legyilkolása – „gyermekakció” –, a felnőtt elmebetegek és értelmi fogyatékosok pusztítása – T/4-es akció –, és a munkaképtelenek pusztítása, a 14.f.13-as különleges kezelés (vö.: Lányiné 1990, Wolinsky 1999).

Később, s ez a XX. századnak immár pozitív eredménye: a rehabilitáció fejlődésének folyamata a gondozás és segélyezés által meghatározott alapszemlélettől az utóbbi évtizedekre egyre

A rehabilitációs folyamatnak nem része a kezdeti orvosi ellátás. De hozzátartozik az intézkedések és tevékenységek széles köre az alapvető és általános rehabilitációtól a célorientált tevékenységekig, pl. a foglalkozási rehabilitáció.”(ENSZ 1993: *Alapvető szabályok*).

inkább az önellátás, a függetlenség, az integrálás és a közösségbe fogadás felé tolódott el. Az említett folyamatokba illeszkedik egyfelől az önálló életvitel – független élet – mozgalom, amelyről karizmatikus vezetője: Ed Roberts és társai kapcsán egy későbbi fejezetben részletesebben ejtünk szót. Másfelől pedig az *értelmi sérült emberek és szüleik mozgalma* is a *kitagolásért*¹⁷, vagy más szóval *intézménytelenítésért* (deinstitutionalizáció), azaz, a nagy, zárt intézmények lebontásáért és az emberi jogokat inkább biztosító kisebb, emberléptékű, humánus életkörnyezet kialakítása érdekében. Szintén angolszász kezdettel. Ez a folyamat – melynek, mind kezdetben, mind a továbbiakban legszámottevőbb letéteményesei maguk a *szülők* – nem zajlott sem harc, sem áldozatok nélkül sehol a világon. Így Magyarországon sem. Vannak, voltak és még sokáig lesznek súlyos érdekkonfliktusok, mint mindig, mindenfajta reformfolyamat esetében. De ma már legalább van remény rá, hogy e hosszú távú harc kedvezményezettjei, igazi nyertesei végül talán mégis maguk a(z értelmi) sérült emberek lesznek.

E két mozgalom hatásaként, s annak folyományaként, hogy ezek a nemzeti keretből a nemzetközi porondra léptek, születtek egyfelől új, nemzetközi jogszabályok (lásd *A jog ereje és korlátai* című fejezetben később), és alapjaiban változott meg a sérült emberhez való viszony szerzte a modern világban. Az orvosi, az individuális, a „magánpech”-jellegű megközelítéstől – ld. ezt pl. a következő résznek a WHO definíciójának változását tárgyaló alfejezetében – az egész társadalom felelősségét hangsúlyozóig.

Történetileg is jelentős következmény, hogy az Egyesült Államok Kongresszusa 1973-ban elfogadott egy rehabilitációs törvényt, melynek 504. szakaszában megtiltja a minősítetten fogyatékos egyénnel szembeni diszkriminációt, a szövetségi költségvetés által támogatott bármiféle program vagy tevékenység keretében. Az 1973-as év így mindenképpen korszakhatár volt, nemcsak az amerikai szociálpolitikában, hanem a világ rehabilitációs mozgalma történetében is. A jogszabályt sokáig a *fogyatékosággal élő személyek polgári jogainak törvényeként* emlegették. Hamar kiderült, hogy a hátrányos megkülönböztetés e jogszabály következtében számottevően nem csökkent, így a nyolcvanas évek közepétől új jogalkotási hullám indult a területen az USA-ban.

Alig két esztendővel ezután, 1975. december 9-én az Egyesült Nemzetek (ENSz) Közgyűlése elfogadta a fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló kiáltványt. Ebben a legfontosabb, őket megillető jogok vannak összegyűjtve 13 pontban, az emberi méltósághoz való joguktól, polgári és politikai jogaiktól a kizsákmányolás minden fajtája esetén őket megillető védelemig, a családban élés jogáig. Az ENSz következő nagy tette az 1980-as évek legelején meghirdetett *„Fogyatékosok Éve”* után a fogyatékosággal élő emberek esélyegyenlőségének¹⁸ megteremtése érdekében hozott Standard Szabályok (az ún.: *Standard Rules*) elfogadása volt a '90-es évek első felében. (E dokumentumokat részletesebben később, a jogról szóló fejezetben mutatjuk be.)

A 20. századi történet egyik újabb, említésre érdemes eseménye szintén az Amerikai Egyesült Államokban történt. Igaz, hogy az antidiszkriminációt és az esélyegyenlősítés problematikáját 1977-ben a kanadai Emberi Jogok Törvénye oldotta meg modern módon először, a

¹⁷ Lányiné dr. Engelmayer Ágnes által a Soros Alapítvány fogyatékosággügyi programjai kapcsán a '90-es évek közepén bevezetett fogalom.

¹⁸ „Az 'esélyegyenlőség biztosítása' azt a folyamatot jelenti, amely által a társadalom különböző rendszerei és a környezet, így a szolgáltatások, tevékenységek, információk és a dokumentációk mindenki, de különösen a fogyatékosággal élők számára hozzáférhetőkké válnak.” (ENSZ 1993: *Alapvető szabályok*).

legteljesebb megoldást máig mégis az Amerikai Egyesült Államok produkálta: 1990. július 6-án írta alá Bush elnök a „Fogyatékosággal élő amerikaiakról szóló törvényt” (*Americans with Disabilities Act*), mely az e századi események közül jelentőségét tekintve magasan kiemelkedik. Ugyanis immár nemcsak a foglalkoztatás területén, hanem a telekommunikációban, a közlekedésben és a bárki által igénybe vehető szolgáltatások területén (szálláshelyek stb.) is megtiltja a hátrányos megkülönböztetést. Mérföldkő a jogszabály egyébek mellett az akadályozott emberek harcai, az eredményes jogalkotás szempontjából is. A történet persze nem áll meg. Könyvünkben visszatérünk még ide, előbb *a jog erejéről és korlátairól* szóló fejezetben, majd az esélyegyenlőségről szóló legutolsóban is.

Vázlatosan áttekintve a fogyatékosági problematika történetét, számos különféle súlyú, különféle tartalmú jellemzőt és folyamatot sikerült rekonstruálnunk. Az ún. „*humánus megközelítés*”, a *transzcendens elem*, a *szakralitás* sokáig dominálta a főfolyamatot. A fogyatékosággal élő személy joga még egyáltalán nem hangsúlyozottan, egészen rejtetten, mégis megragadható, megmutatható formában volt jelen a korai időkben. Ugyanakkor ezek mellett, korok szerint változó okokból, eltérő súllyal, de újra és újra felbukkan a *kizárás*, a *kirekesztés*, a margóra tolás, vagy ezek legszélsőbb változata: az *elpusztítás* markáns mozzanata. Még a zsidó-keresztény kultúra alapján felépült társadalmak sem homogének a fogyatékos-problematika szempontjából. A történeti vizsgálódásban mindvégig megmutatkozott a hatalmi viszony számottevő dominanciája.

A hatalmi viszonyban a 20. század végére, a fogyatékos-mozgalmak zászlóbontásának hatására határozott eltolódás ment végbe mezoszinten (város, település) és makroszinten (a társadalom egésze). Ez a sérült ember mindennapjaira, életminőségére: a mikroszintre (közösség, család) és a szubmikroszintre (személyközi érintkezés) is hatást gyakorol. Visszavonhatatlanul áttevődött a hangsúly a korábbi, a szakralitás, a transzcendencia által meghatározott, alapvetően paternalista, később medikális, sajnálkozó és lenéző attitűdről az *emberi jogi megközelítésre* és az *esélyegyenlőség* megvalósításának szükségességére. Lényegében mindegyik eddig feltárt elem jelen van a posztmodern társadalomban is, csak a korábbiakhoz képest erősen megváltozott súllyal.

KÉRDÉSEK, PROBLÉMÁK:

- Keressünk a fogyatékosági területéről további példákat a kognitív diszonzancia jelenségére!
- Milyen más mesékben jelenik meg még a fogyatékoság problémája?
- Milyen további következtetések vonhatók le ezekből?
- Vizsgáljuk meg újra az előítélet keletkezésének és áthagyományozódásának folyamatát további példákon!

IRODALOM

- Aronson, Eliot 1976: *A társas lény*. KJK, Bp. 1980
- Bachmann, Walter 1985: *Die unselige Erbe des Christentums: die Wechselbälge*. Institut Connors, Jeanne Barnes, Colin – Geof Mercer – Tom Shakespeare 1999: *Exploring Disability*. A sociological introduction. Polity Press, Cambridge
- BENEDEK Elek 1901: *Magyar mese- és mondavilág*. I - III. köt. Téka és Móra, Bp. 1988 - 1989
- Bloch, M. 1965: *Feudal Society*. London, Routledge and Kegan Paul
- Czeizel Endre – Sibelka Perleberg Artur 1986: „Ulysses Aldrovandi 1642-ben kiadott, »A torzszülöttek története« című művének ismertetése és értékelése.” *Orvostörténeti Közlemények* 113 - 114. sz. 9 - 36. old.
- Cusack, Carole M. 1997: „Graciosi: medieval Christian attitudes to disability”, *Disability and Rehabilitation*, Vol. 19, No.: 10, 414-419.
- Dante, Alighieri: Isteni színjáték. In: *Dante Összes Művei*. Magyar Helikon, Bp. 1962
- Diószegi Vilmos 1967: *A pogány magyarok hitvilága*. Akadémiai, Bp.
- Diószegi Vilmos 1978 (szerk.): *Az ősi magyar hitvilág*. Gondolat, Bp.
- Dömötör Tekla 1981: *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina, Bp.
- Foucault, Michel 1961: *Histoire de la Folie*. Sorbonne, Paris
- Foucault, Michel 1961: „Stultifera navis.” *Nagyvilág*, 1990. 9. sz.
- Foucault, Michel 1975: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Bp. 1990
- Foucault Michel 1996: *A szexualitás története I*. Atlantisz, Bp.
- Foucault Michel 1998: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Latin betűk, Debrecen
- Foucault Michel 1999: *A szexualitás története II*. Atlantisz, Bp.
- Foucault Michel 2001A: *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, Debrecen
- Foucault Michel 2001B: *A szexualitás története III*. Atlantisz, Bp.
- Gurevics, Aaron Ju. 1974: *A középkori ember világképe*. Kossuth, Bp.
- Haffter, C. 1968: „The Changeling: History and Psychodynamics of Attitudes to Handicapped Children in European Folklore”, *Journal of the History of Behavioural Studies*, No. 4, 55-61.
- Hegedűs Antal 1983 (szerk.): *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar Mythológia*. Heckenast, Pest
- Kandra Kabos 1897: *Magyar Mythológia*. In: Diószegi 1978
- Kanner, Leo 1964: *History of the Care and Study of the Mentally Retarded*. Charles C. Thomas Publ.,
- Kálmány Lajos 1893: „Gyermekijesztők és -rablók nyelvahagyományainkban.” In: Diószegi 1978
- Lányiné Engelmayer Ágnes 1990: A „T/4-es akció” és hatása az NSZK gyógypedagógiájára. Kézirat, Bp.
- Polo, Marco 1298: *Utazásai*. Gondolat, Bp. 1963.
- Tuckett, J. D. 1846: *A History of the Past and Present State of Labouring Population*. I. köt., London
- Wolinsky, Sidney (é.n. 1999, szerk.): *Forgotten Crimes: The Holocaust and people with Disabilities*. Disability Rights Advocates, (h.n.) California

3. AZ ANTROPOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS ÉRTÉKE

„Az antropológus hisz minden fajta – legyen az fehér, barna vagy fekete – jogában, és abban, hogy minden kisebbségnek joga van az egyenlő bánásmódhoz.”

(Bronislaw Malinowski)

Vajon mi az a megfelelően elvont fogalmi apparátus, amelyben *már* nem az egyes fogyatékosokról és az azokhoz tartozó magatartásmódokról beszélünk, hanem a fogyatékoságról általában, amely azonban *még* alkalmas releváns összefüggések, elvek és értékek rögzítésére? A fogyatékosággal élő ember helyzetéhez leginkább illő szemléletet az embertan, pontosabban a kultúranthropológia keretében lehet megalapozni.

3.1. Kultúrák és törzsek

A probléma lényegében még mindig nincsen feldolgozva az antropológiai szakirodalomban. Nem foglalkozik vele az embertan kvantitatív-mérési vonulata, de az orvosi antropológia – *medical anthropology* – nagy summái és az elméleti összefoglaló kézikönyvek, tankönyvek sem szentelnek figyelmet neki¹⁹. Egy távoli határterület, a történelem előtti koponyalékelések elemzését még megtalálhatjuk, bár ez sokkal inkább orvostörténeti, orvoslástörténeti, semhogy témánkba vágna.

Holott nyilvánvaló, hogy a fogyatékosággal élő ember beilleszkedése számottevő mértékben függ a kultúra kifejezettségétől, bár kétségkívül paradox módon. Első látásra úgy tűnik, hogy minél fejlettebb ugyanis egy gazdaság és minél bonyolultabb egy kultúra, annál több lehetőség teremődik a fennmaradásra és a társadalom életébe történő integrálódásra. A dolog azonban egyáltalán nem ilyen egyszerű. E bonyolultság azonban egyben meg is nehezíti a benne történő tájékozódást. E paradox összefüggést külföldön több antropológus – J. Scheer, N. Groce –, a hazai irodalomban, pl. Pálhegyi 1987 leírta már. Ugyanakkor feltétlenül megjegyzendő, hogy az eddig publikált vizsgálatok egyértelműen nem bizonyítják, de nem is cáfolják a kultúra „bonyolultsága” és a beilleszkedés-kirekesztés összefüggését.

A fogyatékoság megítélése, az ilyen ember beilleszkedésének lehetőségei nemcsak korhoz, kultúrához is erősen kötöttek. Az epilepsziások állapotát – fontos tudni és megérteni, hogy az epilepsziás ember helyzete sokkal inkább a fogyatékosággal élő emberekéhez, mint a betegéhez hasonló – itt erénynek, kiváltságnak, ott pedig éppen ellenkezőleg: bűn következményének vélték. Némely kultúrákban a hallucinációs, epileptikus helyzeteket egyenesen természetfölötti erővel való érintkezés bizonyítékának tulajdonították. A brazil népesség bizonyos részeiben és egyes afrikai törzseknel az ilyen „adottságokkal” megáldott médium vagy boszorkány-orvos magas presztízsű társadalmi szerepet töltött be (Safilios-Rotschild 1970, 4.). Az epilepszia misztifikálása a mai világban is meglepően elterjedt maradt, pedig a nagy görög orvos, a kósi Hippokratész közel két és fél ezer évvel ezelőtt megállapította már – *De Morbo Sacro* 1 és 21 –, hogy e „szent betegség” egy csöppet sem szentebb, mint a többi, és ugyanolyan természetes okok folytán jön létre, mint azok.

¹⁹ Van néhány üdítő kivétel, pl.: Buday *** kutatásai, de ezek nélkülözik a társadalomtudományi megközelítést. Torda *** bibliográfiái alapján.

De nem ez volt az egyetlen, fogyatékosághoz fűződő balhiedelem. Széles körben elterjedt volt bizonyos kultúrákban például, hogy az asszony „olyat szül”, amelyet, vagy amit terhessége idején lát. A nem normális születeket is ezzel magyarázták. Ilyen okot véltek felfedezni egy „pikkelyes testű lényt” szült ír asszony esetében, aki a Loch Ness-i szörnyet a *tulajdon szemével* látta. Hasonló esetet 1066-ban is följegyeztek Kínában, ahol egy *Chup'si* nevű gazdaember szárnyasállatait megtizedelte egy macska. Bosszút állt az állaton: levágta mind a négy lábát. Később hasonló módon csonkított meg más macskákat is. Felesége, aki végignézte az állatok kínszenvedéseit, kétszer egymás után kar és láb nélküli gyermekeket szült. (Berndorfer 1960, 104–105.)

A hiedelemtörténet feljegyzett olyan, egyes kultúrákban elterjedt balhiedelmeket is, melyek szerint a férfi magja a nő gyomrába jutva, ott fejlődött ki a gyermek, s nem a méhben. Veszületett súlyos fogyatékoságokat reméltek helyesen magyarázni ezzel. Bizonyos kultúrákban – így az észak-labradori eszkimók körében is – az „idősektől való megszabadulás” gyakorlata morális kötelesség, és pedig éppen a társadalom, a fiatal és az egészséges népesség védelme érdekében. („Sok az eszkimó, kevés a fóka.” – mondja Madách). Ezzel szemben az ókori Kínában az idősek egészen mély tiszteletével is találkozhattunk (Straus 1966, 3.).

Hérodotosz egyik leírása (III. 99–100) pedig éppen arról tesz tanúságot, hogy nyers húst evő nomád ind törzsek, a padaikoszok tagjai a betegségtől lesoványodott embert is – attól tartván, hogy húsa elromlik – lemészárolták, megették. A beteg asszonyt asszony rokonai, a beteg férfit pedig férfi rokonai pusztították el. Más indeknél az volt a szokás, hogy a beteg elvonult, társai pedig nem törődtek vele, sorsára hagyták.

Orvostnológiai leírások szerint a Kongó folyó vidékén élő bennszülött törzsek közösségeinek törpe, albínó és veszületetlen súlyos mozgássérült tagjai köztiszteletben állnak (Berndorfer 1960, 107.); a helyzet Új-Gvineában ugyanez (Garland 1995, 2.). Eközben Szenegálban baljóslatúnak, rosszat sejtető jelnek tekintik őket.

A mai időben is léteznek a világon olyan primitív törzsek, melyek a súlyos betegségtől, fogyatékoságtól szenvedő embert – mert félnek, tartanak, s ezért menekülnek tőle – egészen magára hagyják, izolálják, s így az szociálisan már jóval azelőtt halott, mielőtt a betegség fizikailag végzett volna vele. Például ilyen helyzetben voltak egy húsz évvel ezelőtti beszámoló szerint az epilepsziások – 1,5%-os előfordulás mellett (!) – a tanganyikai wapagora törzsnél (Sigerist 1940; Grand-Grand 1974, 16.). Másutt, a Nyugat-Csendes-óceánban elterülő Új-Hebridák egyik szigetén, a mallicolói (Malekula) Port Sandwichben a múlt század végén élt bennszülött törzs tagjai, amellet, hogy a magzatelhajtás is igen gyakori volt, a fogyatékosan született csecsemőt nyomban és anyjával együtt pusztították el.

Éppen ezen alapvető eltérések miatt fontos, hogy a fogyatékos-helyzetet mindig az adott kultúrába, korba ágyazottan lássuk. Nincsen ugyanis semmiféle egységes és egyetemes mérce, amely akár csak azt meg tudná mutatni és mérni, hogy *minek folytán és mit* tekintsünk fogyatékoságnak. Hiszen például számos afrikai törzsnél gyakorta végzett ajak-, emlő-, nyak- és fültorzítások éppen hogy valamilyen értékesebb állapot elérését célozzák, s nem könnyen minősíthetők fogyatékoságnak, ha mégoly kézenfekvőnek tűnne is ez a világalomra jutott európai civilizáció értékrendje alapján. Erre utal Garland 1995, már könyvének címével, de tartalmával is lényegében azt állítja, hogy mindig az a kérdés, *kié a tekintet*, amely figyel (*The Eye of the Beholder*).

Ma a Tibetben élő emberek körében a súlyos, akár értelmi, akár testi fogyatékos-sággal született gyermeket a család „nem adja ki”, befogadja. „Habilitációját” saját maga oldja meg. Itt ez a természetes és valójában az egyetlen érvényes megoldás. Az antropológus *Bronislaw Malinowski* műveinek magyar válogatásában, a *Balomában* a problémával lényegében nem szembesülünk. Egy utalása van, ez sem kifejezetten karakteres, ám bizonyos fogyatékos-csoportokkal szembeni előítéletre azért utal: egy, a Trobriand-szigeteki bennszülöttek által elítélt cselekedettel, az onániával kapcsolatban idézi a törzs tagjainak véleményét: azt csak „idióta, valamelyik szerencsétlen albínó vagy beszédhibás csinálja” (vö.: Malinowski 1929, 216.).

Nora Groce 1985 olyan települést vizsgált Massachusettsben, ahol különösen magas volt a veleszületett siketességgel élő lakosok aránya (Martha's Vineyard). Mihelyst nem maroknyi kisebbség a siket populáció, máris egyenlőként kezelik. Dolgoznak, részt vesznek a közösség életében, házasodnak, gyermeket nevelnek, akárcsak bárki más. Következésképpen a lakosság számottevő része kétnyelvű, mivel az amerikai angol mellett a jelnyelvet is használja. Hasonló a helyzet egy Amazonas-környéki törzsnél, ahol szintén a jelnyelv használata miatt nem vált stigmává a siketség (Garland 1995, 3). Ugyanakkor a Bayaka nevű kongói törzs tagjai istenítik, félve tisztelik vakjaikat, a törzs siket tagjait gúnyolják.

Léteznek társadalmi szerepek, melyek teljesítését a fizikai fogyatékos-ság erősen korlátozza vagy ki is zárja. Ilyen a papi szerep betöltése az ókori zsidó társadalomban – láttuk –, s az ehhez valamelyest közelítő tradíció a mai Orthodox Egyházban. Ám nem papi, hanem uralkodói szerepet korlátozott a fizikai fogyatékos-ság a még két-háromszáz esztendeje is élt hagyomány szerint a kaffir Sofala királyságban. Itt a királyokat istennek vélték, akikhez jó időért, esőért, a bajok távoltartásáért könyörögtek, (ugyanilyen megfontolásból védte Spártát is jóslat béna király uralmától). Ha ugyanis a testi erő vagy a tökéletesség csorbulását fedezték fel rajtuk, kérésekkel elpusztították őket. A királyok impotencia, súlyos fertőző betegség, metszőfogok elvesztése vagy más maradandó, küllemüket elcsúfító testi fogyatékos-ságok bekövetkezése esetén gyakran nem is várták meg a kívülről érkező halált, hanem saját maguk pusztulását idézték elő, mérgezés használatával. Ez a szokásrendszer igen sokfelé érvényes volt, ha módosulásokkal is (Frazer 1965, 145-146.).

Széles körben elterjedt az uralkodói szerephez kapcsolódó mágikus erejéhez fűződő hiedelem. Eszerint – például az ősi hindu *Manu törvénykönyvében*: „Az olyan országban, ahol a király nem ragadja magához a halandó bűnösök vagyonát, a férfiak a kellő időben születnek és sokáig élnek. A földművesek terményei megnövekednek, úgy, ahogyan elvetették őket, a gyermekek nem hálnak meg, torzszülöttek nem látnak napvilágot.” (Frazer 1965. 61.)

A *fogyatékos-ság eredetére* vonatkozóan számos hiedelem van forgalomban. Az első mindjárt az, amit James George Frazer *átviteli mágiának* nevezett. E világszerte – a délkeleti bantukhoz tartozó basutóktól Sussexig, sőt a Rarotonga-szigeten és Németországban is – elterjedt hiedelemben téves képzetek kapcsolódnak egymáshoz: ha például valaki egy másik ember testének leválasztott darabját, akár körmét, fogát, akár haját megtalálja, azzal mágiát gyakorolhat az illetőn. A számos kínálózó példa közül most az 1850-es évekből egy sussexi cselédlány esetét választjuk, aki tiltakozott kiesett tejfogának elhajítása ellen. Azzal érvelt, hogy ha azt egy állat megtalálja és megrágja, akkor neki éppen ugyanolyan foga nő majd, mint annak az állatnak. Állítását egy, környezetében ismert esettel támasztotta alá: valakinek felső állkapcsában nagy disznófoga nőtt, mert anyja egyik tejfogát a disznóvályúba dobta!

A sérültté válás másik, a hiedelmek szintjén megfogalmazódó oka például bizonyos faimádó szokásokban, amikor egyes fákról azt feltételezik, hogy szellemek laknak bennük. A selyemgyapotfákat Nyugat-Afrikában sokfelé tisztelik magasra, messze a többi fa fölé nyúló törzsük miatt. Egy dalmáciai helységben az ilyen „lelkes fák” kidöntőinek ugyanazon fejszével a fák tönkjén egy élő tyúk fejét kell levágniuk, hogy elkerüljék az azonnali halált vagy a fogyatékosná válást (Frazer 1965, 69.).

A múlt század egyik nagy hatású orvostudomány-történésze, a párizsi születésű Henry Ernest Sigerist (1891–1957) volt. Nyolc kötetre tervezett nagy medicina-történetének munkáit az első kötet – primitív és archaikus gyógyítás – megírása és a második – görög, hindu, perzsa orvoslás – megjelenésének előkészítése közben a halál szakította meg. Sigerist, nagy empirikus anyag felhasználásával, de meglehetősen kezdetleges tipológiával a szociális viselkedés két csoportját különböztette meg a primitív társadalmakban. Az egyik a súlyos betegeket, a fogyatékosággal élő embereket és az időseket a közösség korlátjának tekinti, mert nem képesek részt vállalni a munka megosztásából, és mert nem tudnak hozzájárulni a köz gazdagodásához. Ezek gyakorta meg is gyilkolják őket – az eddig említett példákon túl még Új-Kaledóniában – is, míg másutt „családi tanács” dönt sorsukról: így például Equador záporosai között. A másik típusba tartozók befogadják, gondozzák, gyógyítják öregeiket, betegeiket, még a reménytelenül súlyos fogyatékosággal élőket is (Közép-Ausztrália törzseinél, Új-Angliában, Melanéziában, Tibetben). Az előbbi csoportot vadnak, kegyetlennek nevezi, az utóbbit „civilizáltabb”-nak (Sigerist 1951, 154–155.). Valószínűsíthető azonban, hogy nem pontosan erről van szó. Legfeljebb a társadalmak önvédelmi reflexe lép ilyenkor működésbe.

A fizikai, vagy értelmi fogyatékosággal élő embereknek a navajo társadalomban betöltött szerepét számos, a kultúrára jellemző sajátos vonás határozza meg. Connors és Donnellan 1993-ban publikált eredményei szerint a navajóknak valójában nem volt „gyermek”, „gyermekkor” fogalmuk. Rendelkeztek viszont a „fejlődni”, „valamilyenné válni” fogalmakkal. A gyermeknek nagy szabadságot adtak. Mivel úgy vélték, a gyermek nem képes helytelenül cselekedni, hozzávetőleg hatéves korukig nem is szidták őket. Bár magára a fogyatékoságra sem volt leíró fogalmuk (Connors – Donnellan 1993, 275), a fogyatékosággal élő személyt olyannak tekintették, mint a gyermeket. Egy, a betegeknek gyógyulást hozó éneket éneklő dalnokuk szerint: „Mielőtt eljött a fehér ember, vakok voltunk (a fogyatékoságra). Ti elhoztátok nekünk a látás ajándékát. Boldogabbak lennénk, ha nem látnánk” (Connors és Donnellan 1993, 279).

Az efféle cselekedeteknek mindig megvolt a maguk racionalitása: az egész népesség védelme, melyet nem egy szobatudós által megfogalmazott „racionális etika”, hanem a fennmaradásnak a mindennapi élet által kikényszerített törvénye alapján gyakoroltak. E cselekedeteket könnyű lenne elszörnyülködve „vadnak” vagy „barbárnak”, „kegyetlennek” nevezni a modern légkondicionált és inkubátorokkal gazdagon felszerelt csecsemőosztályok ismeretében, ám ez valószínűleg egyáltalán nem volna helyes. A kultúrantropológiai nézőpontból adott, életbeágyazott leírást és magyarázatot ugyanis nem helyes összekeverni azzal, amit a mai, európai értékrend alapján vélnénk „civilizáltnak”, kívánatosnak, tehát normának. (Éppen ezt alapozta meg a 2. fejezetben a *Sitz im Leben* fogalma).

Mindezek után feltétlenül érdemes még utalnunk az ausztráliai professzor, Peter Singer által sok éve tett, mégis nehezen elfeledhető a fogyatékosan született gyermekek elpusztítását célzó, világszerte nagy viharokat és vitákat kiváltott javaslatra. Singer racionális-utilitarista etikájában érvelésének kiindulópontja, hogy a gyermekek születésük előtt, de még a

világrajövetelüket követő néhány hónapon át sem tekinthetők személyeknek. Következésképpen súlyos, veleszületett fogyatékoság esetén elpusztíthatók, sőt el is pusztítandók. Mivel ők az örömet, a boldogságot korlátozzák, az ezeket az egyének és környezetük számára célul tűzött utilitarista etika szerint a magas célok (öröm, boldogság) elérése szempontjából kifejezetten károsak.²⁰

Problémát jelent azonban, hogy az európai kultúrában, annak forrásvidékétől egészen a mai, modernnek nevezett időig mindvégig központi helyen szerepelt az ölés tilalma. Egyszerűen és világosan: „Ne ölj!” – az ötödik parancs. Természetesen képmutatás volna azt állítani, hogy Európa ettől a parancstól ne tért volna el. De más a szabálytól, a törvénytől való eseti vagy akár gyakori eltérés, és más az, ha megegyezés, elhatározás születik egy embercsoport kiirtásáról. Azt talán nem mondhatjuk, hogy egy új Holocaurról lenne itt szó, mert hiányzik annak számos, lényegét érintő jegye (Singer 1979, Zászkaliczky 1990), de azt igen, hogy az emberiség egyik valaha volt legnagyobb tragédiája lenne bevezetése és intézményesítése.

3.2. Egészség vagy egész-ség? Kísérlet az „egész-ség” fogalmának megalapozására

„...először *ember*, a csak azután különleges ember.”
(L. Sz. Vigotszkij)

Arnold Gehlen filozófiai antropológiájában szembeállítja egymással az embert és az állatot. Arra a következtetésre jut, hogy az állat számos adottságában jócskán fölülmúlja az embert, aki biológiai-fiziológiai felépítettsége tekintetében például jócskán elmarad tőle. Ezután kézenfekvően adódik a gyönyörű gehleni kérdés: „Hogyan lehet életképes egy ilyen torz lény?”

Hogyan lehet egyáltalán életképes egy ilyen torz lény? Ecce homo. Maga Gehlen így válaszol: az ember úgy van megalkotva, hogy csak akkor lehet képes egyáltalán az életre, ha átalakítja és meghódítja a természetet, ha tapasztalatot tud szerezni a világról. Életének szolgálatára alkalmassá tett környezetét nevezzük kultúrának: „pontosan ugyanazon a helyen, ahol az állatnál a környezet áll, az embernél a kultúra világa található” (Gehlen 1971, 49.). Szép.

És a fogyatékosággal élő ember? Ő ugyanez az ember, csak organikus eszközei talán még korlátozottabbak, morfológiailag, fiziológiailag még specializálatlanabb – vakság, hallásképtelenség, végtaghiány, értelmi fogyatékoság, súlyos kommunikáció-képtelenség stb. – , tehát talán még „kialakulatlanabb”, még határozottabb, még kiszolgáltatottabb. Nem *kevesebb* tehát, hanem egész egyszerűen: *más*. Tehát ebből a szigorúan antropológiai szempontból véve az az ember, aki látását, hallását, karját, lábát, értelmi képességeinek egy részét elveszíti, minőségileg éppen ugyanolyan ember, mint bárki más. Ami pedig a „csökkentértékűséget” létrehozza, az nem egyéb, mint a kultúra korlátozódása. Egyfelől a kultúra fizikai korlátozottsága maga vezethet fizikai fogyatékosághoz (az élelmiszerek, a levegő vagy akár a víz szennyezése), másfelől a „csökkentértékűség” érzetét igen nagy részben a kirekesztés, a gúnyolódás, másságának nem elfogadása, azaz az éppen kulturálisan korlátozott környezet hozza létre és termeli újjá.

²⁰ A téma filozófiai antropológiai tárgyalására ld. pl. Zászkaliczky Péter munkásságát.

Ráadásul – *ceteris paribus*, azaz egyéb tényezőket változatlanok feltételezve – a közösség, a társadalom kultúraszintje adja meg a közösségben, társadalomban jelenlévő tolerancia szintjét. És magas szintű tolerancia, elfogadás, illetve intézményes segítség nélkül nem is lehetséges eredményes beilleszkedés, nem következhet be a fogyatékossgal élő ember előtt meredező korlátok ledöntése. Ezek hiányában csak súlyos előítéletek vannak, melyek sziklaszilárdan, falként magasodnak közte és a többi ember között. A kultúrszint persze nem önmagában áll. Összefügg olyan további, döntő jelentőségű tényezőkkel, mint amilyenek mondjuk egy adott konkrét csoport – például a sérült embereké – *ismertsége és a többi csoporttal megvalósult egymásra utaltsága*.

3.2.1. Betegség – egészség – fogyatékossg

„Értelmileg akadályozottnak lenni, ez elsősorban mennyiségi mozzanatot jelent”.
(M. Thalhammer)

Egy 1999. nyarán rendezett fogyatékossgügyi konferencia során esett meg Gánt-Bányatelepen, hogy az ebéd megrendelése miatt a konferencia szervezője és az egyik résztvevő – aki történetesen röviddel azelőtt nyert meg egy nagy, nemzetközi kerekesszékes távolsági versenyt –, a közeli vendéglőbe mentek. Miközben a megrendelt ételekről esett szó, a vendéglős a kerekesszéket használó férfira mutatva a szervezőhöz fordult és megkérdezte:

– És mondja, ez a beteg is mindent ehet?

A sérült ember sikeres beilleszkedését erősen gátolják a közgondolkodásban jelenlévő súlyos előítéletek és féligazságok. Ilyen például az, hogy őket átok sújtja, és ezért szerencsétlenek. Vagy az, hogy betegek, ezért állandó ápolásra szorulnak. Mi most az antropológiához azzal a nem titkolt szándékkal fordulunk, hogy megfelelő mélységben megragadva a problémát, a helyzet jobb értéséhez, esetleg a feszültségek oldásához is közelebb jussunk. E cél szolgálatában áll egy többdimenziós egészségfogalom kidolgozása. Az elvégzendő feladat annál is inkább kihívásszerű, mivel az „egészség” szó használata a mindennapi nyelvben egyáltalán nem egyértelmű.

A legfontosabb problémát világosan vetíti elénk a következő gondolat: „Ha valakinek egy szerve megbetegszik, aztán... állapota rendeződik ugyan, de a szerv már nem nyeri vissza tökéletes élettani állapotát, akkor rokkantnak mondjuk. Azt hiszem, mindenki egyetért azzal, hogy a rokkant se nem beteg, se nem egészséges. Akinek hiányzik a fél lába, fél szeme vagy fél veséje? Akinek szívbillentyűje visszacsorgatja a vért, de a szívizom kompenzálja a bajt? Akinek ép tüdőlebenye pótolja a tönkrementnek munkáját? Nem betegek, nem is egészségesek: rokkantak, talán azt is hozzátesszük: különben egészségesek. Rokkant az, akinek szervezetében valamely rész tartósan vagy véglegesen nem működik, vagy hiányosan működik, a hiányt azonban a szervezet többi része kiegyenlíti. Előáll tehát valamiféle egyensúlyi helyzet, amelyet gyakorlatilag egészségesnek is tekinthetünk, de akkor feladjuk azt az álláspontot, hogy a szervezet hibátlan működése az egészség. Kiderül, hogy az egészség hiánya egészen jól összefér az egészség fogalmával.” (Benedek 1978, 302–303.)

Az eddig mondottakból is sejlik, hogy a hagyományos egészség-felfogás helyett érdemes lesz más alapra helyezkedni. Kiindulópontul válasszunk egy példát. Mindannyian jól ismerjük, sőt

gondolkodásunkban gyakorta használjuk a következő sémát: „...egészség-betegség, vagy ha tetszik: fájdalom-jó közérzet elválaszthatatlan fogalompárok”. Igen gyakori azonban, hogy ez a gondolkodási séma nem vagy nem jól működik. Próbáljunk most meg másképp fogalmazni. Tehát: egészség és betegség, fájdalom és jó közérzet nemcsak elválasztható, hanem *el is választandó* fogalompárok. Persze sokan azt hiszik, hogy az egészséges, aki nem beteg, és annak van jó közérzete, akinek nincs fájdalma. Érdekes módon azonban az egészség nem a betegség ellentettje, hanem valami egészen más. Az egészséggel, épséggel, teljességgel, tehát az *egész-séggel* a nem teljesség, a töredékesség, a fogyatékoság áll szemben, míg a betegséggel a *nem beteg-ség*. Vigyázat! Ez nem szóbüvészkedés, hiszen a fájdalomnak sem a „jó közérzet” a fogalompárja, hanem a fájdalommentes állapot. A sok komponensből összetevődő *jó közérzet* párja pedig a szintén több negatív paraméterből összetevődő *rossz közérzet!* E paraméterek közül azonban csak egy a fájdalom.

Egészség és betegség a modern korban hagyományosan orvosi kategóriák. A gyógyítás pedig egyedül az orvosok privilégiuma. De ez nem mindig volt így. *Stefan Zweig* például a következőképpen jellemzi az embernek a betegséghez fűződő viszonyát:

„Az egészség az ember természetes állapota, a betegség természetellenes. Az egészséget a test mint magától értetődőt fogadja el, mint a tüdő a levegőt, mint a szem a fényt, benne van, egyre gyarapodva az élet egyetemes érzésében. A betegség azonban hirtelen, mint valami idegen tör be, szinte véletlenül ront a megsérült emberre, és a kérdések tömkelegét ébreszti fel benne... Az egészség nem magyarázza magát és nem kíván magyarázatot, mivel az emberhez természetesen hozzátartozik. Fájdalmára azonban minden szenvedő mindenkor értelmet és magyarázatot keres...” (Zweig 1930, 5–6.)

E magyarázatot az ember mindig más és más gyökérről eredeztette. Minden kornak megvolt és megvan a maga betegségfelfogása, egészségszemlélete és egészségideálja. Az orvoslás a kultúra része és a medicináról alkotott képet erősen befolyásolja a kor és a kultúra csak magára jellemző *világszemlélete*.

A már említett Sigerist – 1931, 17. – szerint a primitív medicina igen bonyolult karakterű. Három összetevője van: az empirikus, a mágikus és a vallásos. A betegséget túlvilági hatalmak túlvilági erejének tulajdonítják, így aztán érthető, hogy a betegséggel szembefordított gyógyító gyakorlatnak is mágikusnak, vallásosnak kellett lennie.

A mezopotámiai ékírásos táblák legkorábbi, orvoslással foglalkozó szövegei a 2. évezred közepéről hagyományozódtak ránk, Hattusából. Ezek óbabilóniai eredetű írások másolatai. Aztán az i. e. 1000 és 612 közöttiek következnek. Közülük az úgynevezett prognosztikus ómenek szóhasználatában a gyógyítással foglalkozó szakember neve még *nem orvos, hanem varázsló*. A betegségek kezelésére zömmel gyógyszert és ráolvasást alkalmaztak. A mai szemléletben éppen ezen eszközök szerint határolódott el egymástól a mezopotámiai orvoslás két hagyománya. Az egyiket „tudományos”, a másikat „gyakorlati” iskolának nevezte Oppenheim, 1977. 357.

De például még Szókratész, Platón korában is Aszklépiosznak, a gyógyítás oltalmazó istenének papjai gyakorolták Hellaszban a gyógyítás tevékenységét. Az Aszklépiosz-tisztelet helyei az Aszklépeionok voltak ahol az orvos-papok működtek. Eme félig kórház, félig templom jellegű helyeken először rituális tisztulási szertartásokban – böjtölés, megkenések, fürdők – vettek részt a betegek. A következő szakasz az áldozati állat bemutatása volt. Az ezt követő éjszakát annak az állatnak a bőrén fekvve töltötték, melyet feláldoztak (Mireaux 1962, 90.). Itt a sötétség

csöndjében, a szelidített kígyók – Aszklépiosz-jelkép! – surranása közben víziót látó, isteni hangot halló páciensek a reggeli ébredés után elmesélték éjszakájukat, éjszakai álmukat. Az orvos-papok ezen elbeszélések alapján határozták meg a gyógyszereket.

Csak Hippokratész – kb. 480–377 – kezdte, egészen új alapokon, bevezetni a betegágy melletti gyógyítást: ez volt a *kliniké*. Aszklépiosz isten gyógyító hatalmát a különböző források különböző módon beszélik el. Arisztophanész a *Plutosz* című vígjátékban például leplezetlen iróniával, maró gúnnyal. Aszklépiosz epidauroszi szentélyének sok fogadalmi felirata, úgynevezett votívtablája azonban súlyos és kevésbé súlyos betegségekből történt felépülésekről is tanúskodik. Van, aki az állkapcsában már hat éve benn levő lándzsahegy eltávolítását, más szeme világának visszanyerését, ismét más a köveitől való megszabadulást köszöni neki.

A régi görög világ több Aszklépiosz-szentélye közül az epidauroszi egy tágas épület volt. Itt mutatták be a hálaadó és kérőáldozatokat. Sok gyógyulni vágyó messze földről zarándokolt ide. A gyógykezelést megelőző estét imádkozással töltötték, testüket alaposan megmosták, egy áldozati állatot leöltek, ettek és aludtak. Gyakorta az úgynevezett templomi alvás bírt gyógyító erővel. Sokaknak maga Aszklépiosz jelent meg álmukban és gyógyította meg őket.

A tehetősebb poliszokban volt ingyenes, a városállam által finanszírozott orvosi szolgáltatás is, de mindenütt megtalálhatók voltak a honoráriumból élő orvosok magánrendelői – *iatreia* – is. Ha az Aszklépiosz-szentélyeket a csoportterápia őseinek véljük, akkor a magánorvosi rendelőt az ókori nyugati kórházak őseinek kell tekintenünk. Itt valószínűleg ágyak is voltak, így a súlyos betegek huzamosabb ideig tartó kezelése is megoldott volt. (Bővebben ld.: Vekerdí 1969, 422.; Sigerist 1961, 307.; Gask–Todd 1953, 122.; Szabó–Kádár 1984, 252–256. és 349–404.old.) Később, részben talán görög orvosok közvetítésével is Rómában a *valetudinariumoknak* és a *xenodochiumoknak* nevezett közkórházakkal folytatódott a kórház története. Itt, akárcsak szerte a középkori Európában, az orvosi praxis mellett jelentős hányadban üzték női és férfi szerzetesrendek a gyógyító gyakorlatot.

A mai, igen sematikus, a korábbihoz képest súlyosan leegyszerűsített, ám hatékony orvosi egészségfelfogás szerint egészséges ember az, akinek életműködése zavartalan, szervezete, szervei normálisan működnek – tehát, aki *nem beteg*. Többé-kevésbé e szemlélet hatására alakult ki a mód, ahogyan a mindennapokban gondolkodunk az egészségről: „egészséges vagyok, mert nem vagyok beteg”. Vagy: „nem vagyok jól: bizonyára beteg vagyok”; kisgyermek született: „csak egészséges legyen”! – más jószerevével nem is számít.

A probléma ott van, hogy az orvos gondolkodás, akárcsak a mindennapi gondolkodás is, csak a gyógyításra szoruló beteg testrészt, esetleg testet, szervet tekint. Innét ered azután a mai modern orvosi gyakorlat több súlyos fogyatékosága és szembetűnő gyöngesége. Ilyen például a gyógyítás elembertelenedése, elszemélytelenedése, gépiessé és idegenné válása. Az egész aktus hovatovább teljességgel automatizált: bedobod a panaszt, majd egy kis zörgést hallasz, és kijön a medicina. E cukorka- vagy kávéautomatához hasonlatos gyakorlatot kritizálta szenvedélyes hévvel 1974-ben bombaként robbant könyvében Ivan Illich, a társadalomtudós, a kalandos életű egykori katolikus pap. De lényegében ugyanezen kesergett a neves francia irodalomszociológus is: „talán ha az orvos kevesebbet tudna a tömegorvoslásról és egy kicsit többet az emberi érintkezésről, akkor lassan elérhetné, hogy páciense annak érezze magát, ami valójában: egy ember egy problémával” (Escarpit 1979, 36.). S, hogy ez mennyire így van, idézhető egy mai gyakorló pszichiáter: „Adom neki a gyógyszert és meg fog gyógyulni”. Ennyi volna? Úgy tűnik, igen. A felszínt gyógyítják, s közben szorong a mély.

A betegségünk során mindannyiunknak oly sok keserűséget, a fogyatékossgal élő embereknek a többiekénél sokkal több, súlyosabb megaláztatást okozó szemlélet töredékességét jól mutatják és burkát többnyire belülről feszegetik egyes, egyébként legalább részben orvostudományi elgondolások. Példa ezekre a *humanista orvoslás* rokonszenves, becsületes koncepciója (Levendel 1989), a rehabilitáció különböző szintjeinek – orvosi, foglalkozási, szociális rehabilitáció – fogaskerékszerű egymásba kapcsolódásának normája (Borsay 1979, 31., Weiss 1974), vagy például a *társadalomorvoslás* koncepciója (Levendel 1980). Hiszen valójában a modern orvostudomány egészségfelfogása is erősen eltér az imént bírált szemlélettől.

A modern orvostudomány is kiemeli, hogy az egészség nem a betegség hiánya, több, más: a testi, a szellemi, a szociális jólét állapota, amittől nincsen nagyon messze már az *egészség* szélesebb: morális és intellektuális jól-létként, épségként való értelmezése sem. Valami ilyesmi az, amit az angol *well-being*-nek mond. Ám ez korántsem csupán „jólét” vagy „kényelem” – legföljebb a mai, modernnek mondott, fogyasztói szemléletmód számára az –, hanem sokkal inkább olyasmi, ahogyan az 1976-os *New Webster's Dictionary* használja: „*welfare = condition of happiness and good health*”, azaz *jólét = a boldogság és a jó egészség állapota*. Ezért tehát *jól-lét*: az egész ember épsége, egészsége. A mindennapi nyelv kifejezései is gazdagabbak, a lényeghez sokkal közelebb állóak: „beteg ez a társadalom”, „a politikai élet betegségei”, „beteg ez az erdő”, „betege vagyok annak a nőnek!”, de hallani „egészségtelen versenyről”, „egészséges pofonról” és „egészséges kacagásról” is.²¹

Ha tehát az „egészség” új fogalmát, a mindennapi egészségfogalomnál érvényesebb, teljesebb (egész-ebb!) tartalmát keressük, túl kell lépniünk a hagyományos orvosi és köznap, azaz betegségközpontú és szervi-szervezeti értelmezésen. S mivel az ember eredendően *egy*, valószínűleg ezt az *egy*-séget, ép-séget, egész-séget kell több lényegi összetevő felől megközelítenünk. Nem feledhető például, hogy a mindennapi egészségfogalom szükségképpen rövid távú, a pillanatnyi állapotra reflektáló: „Hogy szolgál a kedves egészsége? Köszönöm jól vagyok”. Azaz: most éppen jól vagyok, mivel nem fáj semmim, vagy éppen elmúlt a fejfájásom stb. – ám nincs garancia rá, hogy ez a következő pillanatban is így lesz.

Kiindulópontul válasszuk most azt a reális felismerést, hogy nagy valószínűséggel senki sem „velejéig romlott”, vagy, másfelől nézve: *bizonyos tekintetben mindannyian fogyatékosak vagyunk*. Ez a gondolat egyáltalán nem új, hiszen B. Hanman 1950-ben leírta már *Fizikai képességek és munkába állítás* című művében – idézi: Gogstad 1968, 12. –, de a széles körben ismert kanadai francia pedagógus *Jean Vanier* munkáiban és nevelői gyakorlatában is találkozhatunk vele. Sőt, a század negyvenes-ötvenes éveinek Amerikájában élt egy kitűnő üzletember, sikeres menedzser – erősen mozgássérült férfiú –, aki ezt a felismerést saját életének vezérfonalául választotta.

Mik azok a pozitív és negatív megkülönböztető jegyek, melyekkel az ember *egészsége* körülhatárolható? Számos ilyen létezik, válasszunk most taláalomra, kísérletképpen néhányat!

²¹ Sőt: egykori tutorom, a neves magyar közgazdász, Kornai János, a Harvard University professzora megpróbálkozott már a „*the health of nations*” (azaz: a nemzetek egészsége) szójátékával, tréfás utalásként egy réges-régi, de alapvető közgazdasági szakkönyv címére (Adam Smith: *The Wealth of Nations: A nemzetek gazdagsága*).

- Jó közérzet, tehát a fájdalom és a betegség hiánya.
- Belülről irányított, nem manipulált személyiség.

- A gyűlölet, a gonoszság hiánya.
- A más létezőkkel kapcsolatos alázat képessége.
- Belső béke.
- Az érzékszervek ép volta, normál működése.
- Helyesen, tehát nem gyengén- vagy túltápláltság.
- Teljes testi (fiziológiai, morfológiai) épség.
- A beszéd²², a mozgás, a gondolkodás, a látás stb. képessége.
- Lelki – mentális és pszichés – kiegyensúlyozottság.
- A felelős döntés képessége.
- A reális önértékelés képessége, azaz pontos és biztos tudása annak, hogy kik vagyunk, mire vagyunk képesek és mi a helyünk a világban.
- Morális és intellektuális épség – és így tovább.

A többdimenziós egészségfogalom nézőpontjának helyességét támasztja alá indirekt módon Manfred Thalhammer fogalmazása is: „az értelmi akadályozottság bármely irodalmáról legyen is szó, sajátos hangsúllyal szerepel benne az a törekvés, hogy az akadályozott embert 'marginálisnak' tüntesse fel. legalábbis a normáknak megfelelő általános csoportokhoz képest, hiszen azt a látszatot támasztja alá, sem mennyiségileg, sem minőségileg még nem 'egészen kész', semmiképpen sem teljes, befejezett ember” (Thalhammer 1977, 14).

Foucault egy alkalommal hasonlóról beszél az orvostudomány kapcsán, amikor azt mondja, hogy annak új feladata – a milliárdnyi fogyatékos szász és lehangoló elemzése helyett (emlékezzünk a történeti fejezetben idézett Holländer vagy Aldrovandi munkáira) –, hogy beépítse az emberek életébe „az egészség, az erény és a boldogság pozitív alakzatait” és meg kell mutatnia „az *egészséges* ember ismeretét is, vagyis a *nem beteg* ember ismeretét, valamint a *példaszerű ember* meghatározását” (Foucault 2000, 139). Amikor a többdimenziós egészségfogalmat kifejtettük éppen erről beszéltünk.

Más szempontú – mivel nem *fizikai, testi* –, részben mégis rokon egészségfelfogáson alapult a Kaliforniai Egyetem egyik intézetének egyik vizsgálata. Ennek során a „*sokoldalú személyi egészségességgel*” kapcsolatban végeztek vizsgálatot. Úgy határozták meg, mint „annak a kiegyensúlyozottságnak és érettségnek a mértékét, amelyet az egyén más emberekhez fűződő viszonyaiban felmutat” (Allport 1980, 302-3). A következő főbb szempontok szerint haladtak:

- a munkatevékenység hatékony és célirányos megszervezése;
- a valóság pontos észlelése;
- etikai értelemben vett jellem és integritás;
- személyközi és személyen belüli alkalmazkodás.

Sorolhatnánk még sokáig, de talán világos már, hogy miről van szó. Arról, hogy az egészség e teljes fogalma szerint senki emberfia nem egészséges ezen a világon. Kézenfekvő dolog ez, mégis az ember antropológiai lényegéhez tartozó. Talán hozzásegít e felismerés ahhoz is, hogy

²² Általában a beszédet tekintik az ember legkiemelkedőbb lényegi ismérvének. Az értelmileg akadályozott ember beszédzavara, a kezdetleges, vagy éppen egészen hiányzó beszéde ... már elég indíték és alap arra, hogy alapvetően kétségbe vonjuk egyedi-személyes létét, vagy kételkedjünk benne (Thalhammer 1977, 21.)

az embert valamivel inkább a maga egészében, teljességében láthassuk. Előfordulhat tehát, hogy az érzékelhetően, szemmel láthatóan fogyatékosággal élő ember sokkal egészségesebb, egészségesebb, mint a szemre látszólag problémamentes? Hogyne. Nemcsak előfordulhat, elő is fordul, még hozzá igen gyakran. E helyzetet szerencsésen illusztrálhatjuk egy nagyon súlyos állapotban lévő, *sclerosis multiplex*-ben szenvedő ember szavaival: „Az egészséges szellem épp annyira nyomorékká válhat, mint az egészséges test. Az a tény, hogy »normális« emberek mindenfelé járhatnak, látnak, hallanak, nem jelenti azt, hogy valóban látnak és valóban hallanak. Nagyon is vakok lehetnek mindaz iránt, ami boldogulásukat meggátolja; süket fülekre találhatnak náluk mások gyengédséget követelő szavai. Amikor rájuk gondolok, semmivel sem érzem magam inkább nyomoréknak vagy tehetetlenebbnek, mint amilyenek ők.” (Goffman 1963, 194-195.)

Mindebből egyértelműen kiderülhetett, hogy az egészség érték, tehát – bár azt mondtuk, hogy valamelyest mindannyian fogyatékosak vagyunk – bizonyára senki sem fog komoly vágyat érezni arra, hogy Down-kóros vagy akár vak legyen. De ha az egészség ilyen ideáltipikusnak nevezhető fogalmával dolgozunk, akkor egy születésétől fogva vak embert minden további nélkül tekinthetünk – súlyos fogyatékosága ellenére is – egészségesnek, egészségesebbnek. Elvileg egyáltalán nem kizárt, hogy életét a *jól-lét* jellemezze.

Bizonyos, hogy a hagyományos egészségfelfogás sok kárt okozott már páciensnek, orvosnak, gyógyításnak, gondolkodásnak. Az orvostudomány fejlődésében felbecsülhetetlen jelentősége volt a Hippokratésszel kezdődött, lassan kiépült analitikus módszernek és szemléletnek, amely hozzásegítette alkalmazóit, hogy az embert részekre, szervekre és apró részfolyamatokra tagolják. Lényegében ez vetette meg a korai *misztikus-mitologikus-mágikus betegszemlélet* helyébe lépő modern gyógyító praxis alapjait. A haladásnak azonban nagy ára volt. A technika és a technicista gondolkodásmód túlerőbe kerülése folytán elveszett a régi személyesség az orvos-beteg kapcsolatból. Sematizálódott a gyógyítás is, az orvos a betegben *esetet* lát már, és csak a beteg szervvel s nem az emberrel törődik, pedig ha egy szerv beteg, beteg az egész ember! A helyzetet nehezíti, hogy az anyagiasság, a pénzszerzés Hippokratész óta talán sohasem volt annyira központi jelentőségű az orvosi praxisban, mint ma.

Mostanra mégis, úgy tűnik, megérett az idő egy új szintézis megteremtésére. A hagyományos szűk egészség-felfogás egyre inkább felválthatónak mutatkozik egy új, teljesebb, valódi egészségkoncepcióval, melyhez kitűnő adalék *L. Allure Jefcoat* gondolata: „Egészségünk akkor fejlődik majd, ha képesek leszünk elfogadni önmagunkat és minden más emberi lényt, mint egyedülálló és értékes egyéneket. Olyanokat, akiknek joguk van saját értékrendjük szerint élni és gondolkodni.” (Jefcoat 1972, 5.)

3.2.2. *Mátság*

„Az élet hatalmas és csodáltnivaló színeinek és titkainak egyik oldala az, hogy az egyének csoportjai különböznek egymástól: szokásaikban, hagyományaikban, hitükben bőrük színében és öltözködési módjukban, és így tovább. A különböző közösségeknek ezt a 'mátságát' természetesen el lehet fogadni megértéssel és türelemmel, mint olyat, amely gazdagítja az életet: lehet tisztelni és megbecsülni, még akár örülni is lehet neki.”

(*Vaclav Havel*)

Ha a fogyatékosággal élő emberről, fogyatékos-létről a legfontosabbat szeretnénk

embertani szempontból megállapítani, első megközelítésben elegendő ennyit mondanunk: más. Az ilyen ember élete nem kevesebb, nem több, csak egyszerűen más, másfajta emberi élet. Fontos hozzátennünk azt is, hogy a fogyatékossgal élő ember – a többi emberhez, de leginkább talán mégis a betegekhez, öregekhez, gyermekekhez hasonlatosan – *segítségre szorul*. Minden bizonnyal ez a fogyatékkal élés második legalapvetőbb antropológiai sajátossága, mivel *az ilyen ember csak mások segítségével képes az emberi életre* (Zászkaliczky 1987, 27.).

Az eddigi tanulságok alapján adódik néhány gyakorlati alapelv a rehabilitációra szoruló emberekhez való viszonyra nézve:

I. A fogyatékossgal élő ember nem „szerencsétlen nyomorék”, „boldogtalan örült”, „szegény ördög”, „átkozott bűnös” vagy „ügyetlen balfácán”. Ezek az egész helyzet meg nem értéséről tanúskodó, lapos, mindennapi vélekedések. Hanem: *ilyen ember*. Az, aki. A viszonyulás első sarkpontja tehát ez: *elfogadni őt annak, aki*.

II. A rehabilitálandó ember rászorul a segítségre, ettől van a rehabilitációnak értelme. A második sarkpont: *elfogadni annak, akivé lehet*. Figyelemre méltó megjegyzést tesz ugyanis Goethe: „Ha az embert olyannak vesszük, amilyen, tulajdonképpen rosszabbá tesszük. De ha olyannak vesszük, amilyennek lennie kell, akkor azzá tesszük őt, amivé lehetne.”

III. *A rehabilitáció értelme, célja* nem lehet az egyes társadalmak, politikai berendezkedések, politikai pártok egymás fölötti magasabbrendűségének bizonygatása, vagy a szociálpolitika kitűzött céljainak valóra váltása, hanem *a rehabilitálandó, azaz a sérült ember maga*.

3.2.3. A fogyatékossga ruházott ideológiai funkció

„...különbséget kell tenni anyagi... és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval *ideológiai formák* között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak, s azt *végigharcolják*”. (Karl Marx)

Ez az utóbbi megjegyzés annál is inkább szükséges és helyénvaló, mert a modern társadalmak ideológiától mélyen átitatott levegőjében igen gyakori, hogy a fogyatékossgal élő emberek mozgalmát nem önértékként, nem nagybetűs ügyként kezelik, hanem sanda ideológiai-hatalmi célokra használják fel. Ezen az európai hatalmi rendszernek a 20. század végén bekövetkezett átrendeződése legfeljebb enyhíthetett, de számottevő mértékben nem változtatott. Példákat, nyelvileg is igazi telitalálatokat tömegével hozhatnánk a környező országok – pl. Holstein–Renker 1962, Renker 1964, Renker–Renker 1985, Pleszko 1981 – és a magyar társadalom közelmúltjából. „Úgy a korábbi, mint a jelenlegi intézkedéseink a dolgozó ember védelmét, államunk messzemenő gondoskodását tükrözik, melyek végrehajtása társadalmi kötelesség.” Vagy vegyünk egy másikat, Völgyi Lajos remeklését: „1918-ban népünk történelmének jelentős időszakát élte. A háborús vereségtől és nélkülözésektől elkínzott népek forradalmi harca megdöntötte a monarchista rendszert... Az öntudatra ébredő és cselekvő proletariátus forradalmi erői, támaszkodva az elnyomott nép cselekvő egyetértésére, támadást indítottak az elnyomó feudálkapitalista rendszer ellen. Ezt a harcot a Kommunisták Magyarországi Pártja vezette... Ilyen körülmények között, a szocialista kibontakozás perspektívájától fellelkesülve hozták létre a háborúban megrokkant haladó vak értelmiségiek a Vakok Szövetségét... Sajnos a túlerőben levő külső osztályellenség visszaültette a magyar nép nyakára korábbi elnyomóit... Csak a felszabadulás hozta meg számukra a teljes jogú emberi élet lehetőségét. A szocializmust építő

Magyarországon a vak állampolgárokról való gondoskodás állami feladat.” Így megy ez. Mindebben ugyanakkor nincsen semmi meglepő, ha – a korábbiaknak megfelelően – *hatalmi problémaként* tekintjük a fogyatékoságot.

Újabb példát keresve, pillantsunk most történelmileg valamivel távolabbra! Ha felütjük mondjuk a *Berliner Illustrirte Zeitung* 1933-as évfolyamának 40. számát az 1462. lapon, egy fényképekkel gazdagon illusztrált riportot találunk tüdőbeteg fiatalemberekről „Vom Zauberberg zum Arbeitsberg” (magyarul: Varázshegytől – Munkahegyig²³): kétségkívül jószándékúan szépítő, mégis kétségkívül borzasztó cím alatt.

Érdemes ebből a szempontból külön figyelembe venni korábbi kötetünk képeit (Könczei 1992, 66-67.): az egyiken Vitéz Nagybányai Horthy Miklós látható: „Hadurunkért még csonkán, sebesülve is szívesen harcolunk.” Az „Oda se neki, fő a jó hangulat” címmel a negyvenes években, kötetben megjelent kép is ebből a korból való.

KÉRDÉSEK, PROBLÉMÁK:

- Vizsgáljuk meg, értelmezzük, hogy lehet-e a *Holocaust* fogalmát a sérült emberek esetére értelmezni!
- Milyen további elemekkel lehetne a többdimenziós egészségfogalmat kiegészíteni?
- Elemezzük a „szerencsétlen nyomorék”, „boldogtalan örült”, „szegény ördög”, „átkozott bünös”, „ügyetlen balfácán” fogalmát!

²³ A forráshoz Jandó Miklós segítségével jutottunk.

IRODALOM

- Allport, Gordon W. 1954: *Az előítélet*. Gondolat, Bp. 1977
- Barnes, Colin – Geof Mercer – Tom Shakespeare 1999: *Exploring Disability*. A sociological introduction. Polity Press, Cambridge
- Benedek István 1978: *A gyógyítás gyógyítása*. Orvosi és orvostörténeti tanulmányok. Gondolat, Bp.
- Berndorfer Alfréd 1960: „A veleszületett rendellenességek pathogenezeise történelmi szemléletben. I. rész: A babonák.” *Orvostörténeti Közlemények*, 19. sz. 101-135.
- Borsay 1979
- Connors, L. – Donnellan, Anne M. 1993: „Citizenship and Culture: the role of disabled people in Navajo society”, *Disability, Handicap and Society* Vol. 8, No. 3, 265-279.
- Foucault, Michel 2000: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Bp.
- Frazer 1965,
- Gask, George E. – Todd, John 1953: “The Origins of Hospitals.” In: Underwood, Ashworth E. 1953 (szerk.): *Science, Medicine and History*. Essays on the evolution of scientific thought and medical practice, written in honour of Charles Singer. Geoffrey Cumberlege, Oxford UP, London – New York – Toronto, 122 - 130. old.
- Garland, Robert 1995: *The Eye of the Beholder*. Deformity and Disability in the Graeco-Roman
- Gehlen, Arnold 1971: *Az ember*. Gondolat, Bp. 1976.
- Goffman 1963
- Gogstad, Anders Chr. 1968: *Evaluation of Factors Determining the Results of Vocational Rehabilitation*. Universitetsforlaget, Oslo
- Groce, Nora 1985: *Everyone Here Spoke Sign Language: Hereditary Deafness on Martha's Vineyard*. Cambridge, Mass., Harvard University Press
- Hanman 1950
- Holstein, E. – Renker, Karlheinz 1962: *Arbeitserfolge auf dem Gebiet der Rehabilitation in der Deutschen Demokratischen Republik*. VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin
- Jefcoat 1972
- Könczei György 1992: *Fogyatékosok a társadalomban*. Újabb adalékok a kirekesztettség anatómiájához. Gondolat, Bp.
- Levendel László 1980: *Az orvos látóhatára*. Gondolat, Bp.
- Levendel László 1989: *A humanista orvoslás*. Szépirodalmi, Bp.
- Malinowski, Bronislaw 1929: „A vademberek nemi élete Északnyugat-Melanéziában.” In: Malinowski, B. 1972: *Baloma*. Gondolat, Bp. 111 - 246. old.
- Mireaux 1962
- Oppenheim, 1977.
- Pleszko, W. 1981: “Social, Economic and Rehabilitation Activity of Invalids' Cooperatives in Poland.”. *Polish Co-operative Review*. 1. sz.
- Renker, Karlheinz – Renker, Ursularenate 1985 (szerk.): *Grundlagen der Rehabilitation*. VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin
- Safilios-Rotschild, Constantina 1970: *The Sociology and Social Psychology of World*. Duckworth, London
- Singer, Peter 1979: *Practical Ethics*. Cambridge, CUP

- Sigerist, Henry Ernest 1961: *Early Greek, Hindu and Persian Medicine. A History of Medicine.* II. köt., Oxford UP, New York
- Straus, Robert 1966: "Social Change and the Rehabilitation Concept." In: Sussman, Marvin B. 1966 (szerk.): *Sociology and Rehabilitation.* American Sociological Association 1 - 34. old.
- Szabó Árpád – Kádár Zoltán 1984: *Antik természettudomány.* Gondolat, Bp.
- Thalhammer, Manfred 1977: *Értelmi akadályozottság.* Nyersfordítás. Bp. 1983, h.n.
- Vekerdi László 1969: „A kórház története.” In: Vekerdi L. 1969: *Kalandozás a tudományok történetében.* Magvető, Bp. 417 - 451. old.
- Weiss 1974
- Zászkaliczky Péter 1990: A gyógypedagógia etikai problémáiról a Peter Singer-vita tükrében. Előadás-kézirat, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Pszichológiai Intézet, Bp.
- Zászkaliczky Péter 1987: A fogyatékos-ság-fogalom ontológiai vizsgálatának lehetőségéről. Kézirat, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Pszichológiai Intézet, Bp.
- Zweig, Stefan 1930: „Bevezetés.” In: Zweig, S.: *A lélek orvosai.* Pantheon, Bp. é. n. 5 - 22. old.